

TRACES OF HUNTERS ON EASTERN ARCTIC ISLANDS IN ANCIENT TIMES. PART 1

Vasyl Prydatko-Dolin

Key words

ancient sites, hunters, hunting,
Eastern Arctic, islands, GIS, RS

doi

<http://doi.org/10.53452/TU2716>

Article info

submitted 29.04.2024
revised 05.06.2024
accepted 30.06.2024

Language

Ukrainian, English summary

Affiliations

National University of Life and
Environmental Sciences of
Ukraine (Kyiv, Ukraine)

Correspondence

Vasyl Prydatko-Dolin; National
University of Life and
Environmental Sciences of
Ukraine, 13 Heroyiv Oborony
Street, Kyiv, 03041 Ukraine;
Email: vasylyprydatkodolin@
ukr.net; orcid: 0000-0002-0128-
4928

Abstract

Based on RS and GIS data, the knowledge about localities (2nd cent. CE–early 20th cent. CE) connected with pioneer sea hunters of the Kolyuchin, Wrangel, and Herald islands (KI, WI, and HI) has been revised, including the data obtained by the author in 1978–1988 during zoological expeditions. The study was initiated by the intention to save rare evidence from being accidentally destroyed by the heavy bombardments of Kyiv by Russia. Thus, the description of previously unknown Stone Age artifacts found on KI was saved; the coordinates of some previous locations were reconstructed and the geo-positions of the new ones were added. According to all the data it was proved that the former Soviet polar station (KI) was built on a mosaic of ancient camps, which definitely affected the integrity of the cultural layer. The first study of these camps carried out in the 1960s was not exhaustive. For WI: a) we used the latest *e*-maps, RS data and the new comparisons to indicate the most likely possible vector of a new search for traces of the Paleolithic site that were described in the 1930s (by the geologist L. Gromov), but which had been lost; b) we reconstructed the coordinates of dozens of ancient hunting shelters, which seem to have changed faster than others due to the destructive influence of the sea; c) we added a description of traces corresponding to sites of seabird hunters (on the west) and mammal hunters (on the north), the latter retaining a whale rib among the remains. Little-known literature data about rare finds of remains of the sailing fleet time on the coast of WI, which were not paid attention to before, were added. The author shares some rare survey references about the finding of an ancient weapon of the 17th (?) century on HI, and a coin of the 19th century on WI. The article is illustrated with little-known pictures of clusters of marine mammal skulls on KI, as well as of some rare products related to the former archaic maritime industry of WI. The Soviet views on toponymy, and the practice of excessive enthusiasm for descriptions of discoveries of polar islands ‘beyond the horizon’ of the 19th century are criticised. The article would be an auxiliary source for lecturers and students of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine and of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, who teach or study landscape and applied ecology, conservation biology, as well as be the author’s contribution into the new European initiatives, such as ‘Arctic in Eastern Europe. Knowledge, Perception and Communication in the 18th–19th Centuries’ (Torun, Poland).

Cite as

Prydatko-Dolin, V. 2024. Traces of hunters on Eastern Arctic islands in ancient times. Part 1. *Therologia Ukrainica*, 27: 170–204. [Ukrainian, with English summary]

Сліди перебування мисливців на островах Східної Арктики у давнину.

Частина 1

Василь Придатко-Долін

Резюме. Із залученням даних ДЗЗ та ГІС відсвіжено знання про локації II тис. до н.е. — поч. XX ст., пов'язані зі слідами перебування мисливців-першопрохідців на островах Колючин, Врангеля та Геральда, у т.ч. добути автором в 1978–1988 рр., під час зоологічних експедицій. Поштовхом став намір врятувати рідкісні свідчення від випадкового знищення під час жорстоких бомбардувань Києва, здійснюваних РФ. Порятунком, зокрема, опис не згадуваних раніше артефактів кам'яної доби, знайдених автором на о. Колючин; реконструйовано координати попередніх локацій й додано геопозиції нових. За сукупністю даних — колишню радянську полярну станцію «Колючин» збудували на мозаїчному скупченні древніх стоянок, що безумовно вплинуло на цілісність культурного шару. Перше вивчення цих решток, здійснене в 1960-х, не було вичерпним. Для о. Врангеля, використовуючи новітні *e*-карти, дані ДЗЗ та порівняння, автор вказав на найбільш ймовірний вектор пошуку слідів палеолітичної стоянки, описаної в 1930-х геологом Л. Громовим, але потім втраченої; реконструйовано координати десятків давніх мисливських прихистків, деякі із котрих найшвидше змінюватимуться із-за руйнівного впливу моря; до списку додано опис слідів перебування мисливців на морських птахів (на заході) острова, та мисливців зі стоянки (на півночі), де було знайдено ребро кита. Зібрано до купи маловідомі літературні дані (про знахідки на узбережжі о. Врангеля речей доби китобійного вітрильного флоту), на що раніше мало звертали увагу. Автор ділиться рідкісними опитувальними даними, у т.ч. про знахідку старовинної зброї XVII (?) ст. на о. Геральда і монети XIX ст. на о. Врангеля. Статтю проілюстровано маловідомими зображеннями скупчень черепів морських звірів на о. Колючин, виробів архаїчного морського промислу з о. Врангеля. Піддано критиці радянські погляди на топоніміку, а також маніпулятивну практику надмірного захоплення описами «загоризонтного» відкриття арктичних островів в XIX ст. Стаття стане допоміжним джерелом для викладачів і студентів, зокрема НУБіП та КНУ у Києві, які викладають чи вивчають ландшафтну і прикладну екологію, охорону природи, та внеском автора у вітчизняну бібліотеку знань з історії дослідження Арктики, відгуком на нові європейські ініціативи, такі як «Arctic in Eastern Europe. Knowledge, Perception and Communication in 18th–19th century» (Torun, Poland).

Ключові слова: древні стоянки, мисливці, мисливство, Східна Арктика, острови, ДЗЗ, ГІС.

Передмова

Тривалі дослідження у Східній Арктиці, виконані, зокрема, експедиціями на чолі із самотнім археологом, людиною складної долі¹, чл.-кор., проф. М. Диковим [див. [Dikov 1969, 1977, 1988, 1989](#)], уродженцем міста Суми (Україна), колись допомогли науковцям усвідомити, що як континентальні, так і приморські території поблизу Східносибірського та Чукотського морів, а також прилеглі острови, зберігають чимало слідів перебування древніх мисливців. Разом із тим, задовго до археологів, необхідні морські шляхи в Східній Арктиці прокладало не одне покоління досвідчених моряків, які, бувало, залишали після себе не тільки унікальні морські карти, до яких ми ще не раз звертатимосся, але й чимало рідкісних записів не тільки географічного, але навіть етнографічного та археологічного значення. В цій статті ми розглядатимемо локації, пов'язані з островами Колючин, Врангеля та Геральда (рис. 1).

Серед них — такі особистості, як капітани Келлетт (Kellett) [за: [Seemann 1854](#)], Даллманн (Dallmann) [за: [Lindeman & Wolkenhauer 1881](#)], а також Врангель, Норденшельд, Де Лонг, Хупер [[Wrangel 1841 a–b](#); [Nordenskiöld 1881](#); [Long & Long 1883](#); [Hooper 1884](#)], майбутній адмірал Бєррі (Berry) [за: [Peterman 1882](#); [Gilder 1883](#)]. Цінні записи залишили й інші дослідники [[Bartlett & Halle 1916](#); [Muir 1917](#); [McKinlay 1976](#); [Stefansson 1925, etc.](#)], див. нижче.

¹ М. Диков народився 17 березня 1925 року в Сумах, на Харківщині (Україна), в родині агронома-філософа-священника та знавчині мов; початкову освіту отримав вдома; під час голодомору 1930-х батьки померли і він разом із сестрою, переїхав до тітки в Ленінград; вищу освіту отримав там же (ЛДУ), а потім у Москві (МДУ); пішов у засвіти 8 лютого 1996 року в Магадані, РРФСР [[Nuttall 2004: 492](#); [Kon' & Pankratova 2016](#)].

Рис. 1. Територія дослідження: острови Колючин (К), Врангеля (W), Геральда (H).

Fig. 1. The study area: Kolyuchyn (K), Wrangel (W), and Herald (H) islands.

Натрапити на сліди перебування древніх людей на Півночі є справою надскладною. Безлюдність, важкодоступність й суворі арктичні умови дають-ся взнаки. (Якщо вести мову, у першу чергу, про безкраї території поза межами, нехай уже осучаснених, але стаціонарних поселень корінних народів, які самі по собі є маркером набутої мисливської зручності й накопичувачами артефактів, або якщо йдеться про місцини, де не збереглися, помітні здалеку, наприклад, скупчення вибілених вітрами й часом кістки тварин та/або зруйновані рештки примітивного житла.)

У науковій літературі можна знайти також приклади потужних узагальнень з хронології відповідних географічних відкриттів, здійснених в т.ч. у Східній Арктиці, втім доповнених не тільки корисними посиланнями на чисельні, важкодоступні тепер архівні дані, як от [Grekov 1960], але перенасичених надмірним радянським пафосом, який заважає широкому загалу бачити потужний іноземний внесок.

Багато хто, у тому числі М. Диков, називали древніх мисливців, у прив'язці до ареалу власних археологічних досліджень, «палеоескімосами», «берінгоморцями», хоча насправді, вірогідно, йшлося про деяких представників «палеоазіатських» народів, а точніше народів Північно-Східної Азії. Сьогодні, з огляду на такий потужний етностворюючий рушій, як мова, і додаючи до території вивчення Далекий Схід, дослідники виокремлюють там щонайменше чотири великі об'єднання тубільців, серед яких — чукотсько-камчатське (п'ять мов) та ескімосько-алеутське (дві мови) [Gogolev 2005]. Отже, у зазначеному портфолію, часів М. Дикова та інших науковців, йшлося про значно складніші етнографічні події, чим це здавалося.

Завдяки сучасним ІТ-досягненням, а також потужним міжнародним проектам, зокрема Geno 2.0 Next Generation², ці надскладні історичні події, і головне, вектори міграцій древніх людей, у т.ч. в напрямку т. зв. Берингії, і далі, можна прослідкувати навіть в режимі анімації. Це не тільки значно полегшує сприйняття, але й формує зовсім інший погляд на стан речей, відмінний від тих, які панували в 1970-х.

Так чи інакше, безумовним досягненням проф. М. Дикова, було відкриття на важкодоступних арктичних берегах слідів людей епох *палеоліту*, *мезоліту* та *неоліту*.

Під використаним мною у назві статті узагальненням «давнина» насправді розумівся період від II тис. до н.е. до поч. XX ст. Так чи інакше, досліджуючи відповідні локації, матимемо справу із першопрохідцями, які не могли не бути мисливцями, адже їхнє життя і побут були нерозривно пов'язані з арктичними морями. Вони намагалися здобувати, переважно, морських ссавців, а також рибу, морську та напівморську птицю.

Віднайти древню стоянку (в умовах не археологічних експедицій) — очевидна вдача, адже зазвичай увага не археологів зосереджується на зовсім іншому (геодезії, геології, зоології, ботаніці тощо). Втім, на Далекій Півночі відповідні історії траплялися не раз, наприклад на Чукотському півострові. Як от в 1887 р., коли на м. Риркайпій³ експедиція Норденшельда натрапила на сліди житла древніх мисливців.

² Спільна робота National Geographic Society та IBM — див. [Genographic Project](#).

³ У творах Ф. Врангеля — Ир-Кайпій [Wrangel 1841 b: 330].

У 1920 р. експедиція мореплавця О. Свердрупа знайшла на о. Айон рештки давніх поселень. В тій же місцевості в 1957 р., на березі р. Ривеєм, геолог А. Калінін натрапив на сліди древньої культури. Там же, в 1958 р., іхтіолог В. Лебедев знайшов сліди древньої культури. В 1967 полярникам о. Жохова (архіпелаг Де Лонга) вдалося знайти неподалік від станції зняряддя, вироблені із бивнів мамонта, після чого була відкрита т. зв. Жохівська стоянка [Pitulko 1998]. В 1937 році на о. Врангеля ескімос мисливець Айнафак випадково відшукав в районі мису Томаса (перейменованого в радянські часи в мис Св. Фоми), рештки древнього житла землянкового типу, яке показав геологу Л. Громову, про що той неодноразово писав у своїх спогадах [Gromov 1941, 1957, 1961]. Через багато років це ж древнє житло намагався побачити й вивчити магаданський археолог Т. Теїн, але без успіху [Tein 1983]. Одна із причин — втрата «адреси» об'єкта із-за зміни середовища, яке його оточувало. В науковій літературі, присвяченій Півночі, можна знайти чимало згадок про природне руйнування і подальшу втрату важкодоступних історичних об'єктів, а відповідно й даних щодо локацій. Отже, кожний із подібних випадків є унікальним і заслуговує на любий, а іще краще ретельний опис.

У цій статті автор вперше оприлюднює власні щоденникові записи про знайдені ним давні сліди перебування морських мисливців, зокрема, на островах Колючин, Врангеля і Геральда — за результатами аматорських археологічних екскурсій, здійснених попутно, під час зоологічних експедицій 1978–1988 років, додаючи дещо зовсім нове, отримане через багато років, в ході подальшого опрацювання численних маловідомих літературних спогадів, а також спогадів, почутих автором в Арктиці, під час бесід із місцевими жителями (чукчами, ескімосами) та зимівниками.

На о. Колючин автор потрапив 1987 року, під час спеціальної зоологічної експедиції [Prydatko 1993], де несподівано отримав нагоду зорганізувати попутні археологічні маршрути. Нечисельні артефакти, знайдені тоді, були вивезені на о. Врангеля. Далі, автор планував показати їх М. Кір'як (СВКНИИ, рос.), з якою перебував в контакті, але не склалося. Зрештою коробка з артефактами, разом з експедиційним майном, опинилася в Середній Азії, де була втрачена по незалежним від автора причинам. Однак, деякі щоденникові записи й фотодокументи збереглися. Щодо о. Врангеля (із рідкісними виїздами на Геральда), то перебування автора тут було довготривалим — з 1978 по 1988.

Велика війна, жажливі бомбардування Києва⁴, підштовхнули автора до того, аби якнайкоріше оприлюднити маловідомі матеріали, і тим зберегти їх від випадкового знищення. Для вітчизняної археології, палеозоології, етнографії та охорони природи ці знання є очевидною екзотикою, адже про експедиційні виїзди в ті, дуже далекі тепер краї, мабуть, можна забути надовго. Що більше, з-за війни, розв'язаної путіністами, функціонери умисно обмежили віддалений доступ до багатьох бібліотек, які знаходяться у РФ, і тим самим утруднили, а у деяких випадках унеможливили використання допоміжних джерел інформації — не тільки щодо Арктики, але й Антарктики. Сьогодні є утрудненим навіть дистанційний доступ до публікацій М. Дикова, першовідкривача палеоліту Чукотки та Камчатки, до праць якого фахівці почали звертатися частіше, настільки вони були значущими. Окремі джерела, можливо уперше для вітчизняного читача, будуть озвучені у даній статті.

На думку автора, публікація стане в пригоді не тільки вітчизняним дослідникам історії Арктики (і навіть Антарктики), але й викладачам та студентам природознавчих факультетів — як в Україні, так і за її межами. Дослідження є внеском у бібліотеку вітчизняних здобутків практик польової роботи, віднесеної нещодавно до т. зв. Срібної доби [див. Zagorodniuk 2023]. І хоча колега мав на увазі класичну польову зоологію (теріологію), втім, як і доведено мною нижче, цей кристал досвіду та знань має значно більше граней.

Поява відповідного дослідження є певним відгуком на нові ініціативи, які почали докочуватися до нас із Європи, як от конференція «Arctic in Eastern Europe. Knowledge, Perception and Communication in 18th–19th century», що відбулася в травні 2024 року у м. Торунь (Поль-

⁴ Починаючи з 2022 року і до сьогодні, на проспекті, де проживає автор, мали місце руйнівні прильоти ракет земля-повітря та баражуючих босприпасів типу Shahed.

ща). З різних причин автор не зміг взяти у ній участь, хоча отримав запрошення від проф. Я. Борма⁵ (через письменника й учасника антарктичних експедицій М. Прохаська). Так чи інакше, стаття слугуватиме віддаленим внеском автора у зазначене потужне явище, свідчити-ме про існування маловідомих матеріалів, які стосуються Арктики, у т. ч. в Україні.

Регіон дослідження

Регіон дослідження відрізняє багата на події історія. Первинні назви не те що деяких островів, але й багатьох місцевих топонімів (мисів, гір, струмків, озер, річок, селищ тощо) змінилися, і перестали бути схожими на осучаснені. Це також підштовхує до дослідження їхньої появи на морських картах, додає більше рідкісних деталей до картини проникнення людей в полярні краї. Водночас — допомагає в дечому зовсім новому. Наприклад, у викритті спроб замаскувати первинні, іноземні назви, «кращими», більш патріотичними — царсько-імперськими, а потім радянсько-імперськими, і далі.

Досліджуючи відповідний матеріал, автор намагався звернути увагу й на те, ким були носії мов, від яких походили найперші топоніми, які потім, на свій манір, перефразували й наносили на карти перші мореплавці, європейці.

Згадувані у статті клаптики суші й зараз залишаються важкодоступними. Експедиційна робота на них завжди була утрудненою й потребувала чималих грошових витрат, підготовки та спеціального спорядження. Для прикладу, в 1980-х роках дістатися туди (і повернутися назад) можна було лише за допомогою місцевого водного або повітряного транспорту, та ще й за умов нештормової погоди, яка в полярних широтах є подією важко передбачуваною. Загалом, можна вважати, що перед зимою, і далі, упродовж полярної ночі, а потім вже ранньої весни, тобто приблизно із жовтня по березень, відвідування далеких земель гостями із материка майже припинялося. (Як в минулому, так і в новітній час.)

Візьмемо до уваги й те, що відстані від материкової частини Сибіру до названих у статті островів є наступними: Колючин — 12 км, Врангеля — 145 км, Геральда — 300 км. При цьому, між останніми двома 61 км. Площа островів сягає (кв. км): 8, 7670 та 11, відповідно. Насправді ж, на місцевості, саме островів у цьому кінці світу буває значно більше, ніж на картах, як наприклад, на о. Врангеля, адже він є своєрідним «архіпелагом» — із великою кількістю змінюваних і майже не відвідуваних людьми чисельних, переважно безіменних, акумулятивних утворень (острівців, кіс, мілин), розповсюджених, зокрема, на півночі. Серед них — далекий острівець Находка.

Ці нотатки дають кращу уяву як про простір даного дослідження, так і про відстані, які мали б долати мисливці на морського звіра, якщо наважувалися виходити у відкрите в море. Зважаючи на тему статті, слід враховувати й відстані від цих островів до берегів Аляски і Сибіру, аби ширше бачити причини можливих проявів далекої «палеоескімоської» культури, якщо таке взагалі відбувалося. Наприклад, від найбільш віддаленого о. Геральда до берегів Аляски майже 450 км.

Сьогодні острови Колючин та Геральда є безлюдними. Острів Врангеля — населений. У роки моїх експедицій на о. Колючин існувала однойменна полярна станція, в складі 5–7 полярників. На о. Врангеля — станція «Бухта Роджерса» (активна донині, втім переміщена на вищий берег); до 20 полярників; два невеличких селища — *Ушаковское* (рос.), до 200 жителів, тепер майже знелюднене, і *Бухта Сомнительная* (рос.), до 10 мешканців, яке в останнє десятиліття відвідують тільки влітку, та *Мыс Гаваи*, до 30 мешканців, тепер безлюдне. Додатково, влітку на Врангеля, могло перебувати й декілька десятків відвідувачів, переважно науковців, а осінню, — до двох десятків оленярів (із Риркайпія). На о. Геральда ніхто ніколи не жив: зрідка, влітку, в кінці 1980-х, там могли перебувати декілька науковців.

⁵ Професор Ян Борма (Jan Borma) — директор Інституту арктичних досліджень Жана Малорі Монако-UVSQ, заступник віце-президента з міжнародних зв'язків Версальського університету Сен-Квентін-ан-Івелін, завідувач кафедри арктичних гуманітарних наук.

У наш час для здобуття матеріалів, на основі яких написана дана стаття, за один сезон, потрібно було б витратити чи не удвічі більше грошей, ніж у мандрівці, наприклад, до островів, що знаходяться за протокою Дрейка, в Антарктиці. Та не в тім справа: задіяний у статті продукт розповідає про знахідки, зібрані упродовж багатьох років, у точках, суттєво віддалених одна від одної. Обставини, за яких виникали деякі локації, в деяких випадках навряд чи є відтворюваними (при повторному відвідуванні), бо в арктичних умовах, а тим більше на узбережжях, усе змінюється швидко і, буває, стає невпізнаним.

Згадаймо хоча б приклад, пов'язаний із древньою стоянкою, що була відкрита наприкінці 1930-х на о. Врангеля, на місі Томаса, і яку в 1980-х намагалася повторно знайти магаданська експедиція СВКНИИ, та не знайшла (див. нижче). В 1987 році ім'ярек здійснивав зоологічні екскурсії поблизу полярної станції «Колочин», і на одній із ділянок тундри, іще вільній від рослинності, натрапив на артефакти кам'яної доби, підняті на поверхню, ймовірно, мерзлотними процесами — сліди древньої стоянки (див. нижче). Це було в локації, про яку не згадував, зокрема, М. Диков. (Після того, як станція знелюдніла, рослинність відновилася, і випадково натрапити на щось схоже ставатиме все важче.) Як свідчать рідкісні фотографії, оприлюднені у всемережжі нечисельними туристами, відвідувачами о. Колочин, уся пригнічена раніше тундра (поблизу не працюючої вже полярної станції), відновилася, вкрилася багатим різнотрав'ям. Стає все більш очевидним, що станцію необачно розташували саме на мозаїці древніх стоянок. Мабуть, з тої ж, будівельної причини, а тепер також із-за підвищення рівня моря, мало що залишилося від слідів перебування деяких давніх експедицій, які діставалися (майбутньої) бухти Роджерса, що на о. Врангеля.

Підсумовуючи, саме зараз з'явилася можливість не тільки реконструювати (вже на цифрових картах та із достатньою, для здійснення повторних пошуків, роздільною здатністю, місця попередніх знахідок історичного значення, іноді важко згадуваних), оприлюднити їхні координати, але й додати, для порівняння, дані попередників, які, бувало, обмежувалися нехай акуратними, але щоденниковими описами місць дослідження. Ба більше, сучасні е-карти дозволяють дещо «вгадати», а подекуди й спрогнозувати. Підсумкові мапи та найважливіші висновки будуть додані до 2-ї частини дослідження.

Матеріали та методи

Огляд та первинне описування місць знахідок стоянок здійснювалося автором попутно, в ході зоологічних, а не археологічних експедицій, втім із дотриманням елементарних вимог — щодо якнайдетальнішого документування й фіксації усіх обставин, принаймні задля подальшого картографування локацій і їх збереження для послідовників.

При опрацюванні даних велике значення мало збирання необхідної літератури, на пошук якої прийшлося витратити чимало часу, оскільки з-за Великої війни й відверто ізоляціоністських дій різноманітних книгосховищ і архівів, розміщених у РФ, дистанційний доступ до багатьох публікацій, пов'язаних із Північчю, помітно утруднився або й став неможливим. Втім, нижче, вітчизняний читач знайде чимало рідкісних деталей, розшуканих автором в майже забутих, допоміжній літературі, які дозволили відтворити хід низки рідкісних подій, а іноді навіть з'ясувати, із-за чого саме відбувалася втрата інформації про окремі локації. Добування деяких необхідних, штучно «засекречених» текстів і карт стало можливим лише завдяки новим мережевим ІТ-підходам, розробленим інтернет-товариством за межами РФ.

Щодо початкових методичних настанов, то іще напередодні виїзду в Арктику, автор мав нагоду ознайомитися із раритетним напуттям, зокрема, Р. Геккера [Hekker 1954] з палеокології, і що не тільки додало первинних знань і впевненості, але й підштовхнуло звернути додаткову увагу саме на експедицію Геккера, про яку майже забули. (Пізніше автор з'ясував, що в 1938 році Р. Геккер сприяв включенню у списки учасників рідкісної палеонтологічної експедиції на о. Врангеля колишнього черкасця, майбутнього професора Л. Портенка, а також що один з опублікованих звітів геккерівської експедиції, не тільки мав гриф «Секретно», але, ймовірно, потерпів від знищення майже усього тиражу [Prydatko-Dolin 2021].

Звернення саме до таких джерел дозволило помітити дещо неочікуване. Вже пишучи статтю, автор з'ясував, що непорозуміння та утиски, з якими зіштовхнулася геккерівська експедиція, могли бути причиною загублення в архівах принаймні одного із артефактів «громівської» стоянки, добутого Таяном (див. нижче). Під час опрацювання даних автор керувався також польовими нотатками та публікаціями М. Дикова [Dikov 1969, 1979, 1988, 1989], підручником Д. Авдусіна [Avdusin 1989], який колись отримав рецензію на кафедрі археології і музеєзнавства Київського університету ім. Т. Г. Шевченка (КНУ). Основи геології долав самостійно, під час навчання на біологічному факультеті КНУ, відвідуючи лекції на геологічному факультеті. Інші навички отримував пізніше, перебуваючи у складі об'єднаних полярних експедицій, в яких працювали, зокрема такі, як В. Ганслін та Т. Грунт⁶, а також завдяки співпраці зі знавцем своєї справи, ерудованим біогеографом М. Стішовим, який мав на острові чималу бібліотеку з питань геології та геоморфології.

При опрацюванні матеріалу, і його осучасненні, велике значення мали новітні цифрові карти, про які дослідники 1980-х навіть мріяли не могли. Не є секретом, що в радянські часи, при роботі на арктичних островах, які відносилися до «режимної» прикордонної зони, у нас була можливість (не гласно) використовувати, у кращому випадку, фотокопії топографічних карт 1:200000, 1:50000, і якщо пощастить, то кращих, добутих у топографів чи геологів. На практиці зоологи мали дуже обмежений доступ до детальних карт. Працювали, використовуючи примітивні копії, виконані на кальках, або аматорські фотокопії карт, створені буквально в польових умовах. Навіть такі дослідники, як археолог М. Диков, співробітник тодішнього СВКНИИ (Магадан), використовував у своїх щоденниках не детальні мапи і координати, а спрощені креслення та описи, даючи до текстів такі умовні орієнтири як «триста метрів від полярної станції», «на узбережжі» і таке інше.

Втім, сьогодні з'явилася унікальна можливість реконструювати, у першому наближенні, не тільки координати (у т.ч. знахідок М. Дикова), але й додати до них, для порівняння, інші, додаткові, із точністю, яку вже надають у вільному доступі такі RS-GIS-платформи, як Google Earth, Earth Explorer, Maxar Space Systems та ін. Далі, посилаючись на відповідні зображення (images), автор використовує скорочення — GE, EE та MSS, відповідно. При цьому, MSS-платформа має окремі додаткові переваги. Наприклад, якщо курсор Google Earth вже давно дозволяє дослідникам «бачити» на космічних знімках висоту об'єктів над рівнем моря і, буває, автоматично вказує на таку, то інструмент «зум», від Maxar Space Systems, здатен демонструвати ізолінії, проведені через кожні 10 метрів, що в колишній радянській імперії вважалося б знанням, яке не підлягає оприлюдненню.

Все разом дозволило авторові створити оновлені історико-порівняльні карти десятків локацій (про це буде в Частині 2). Втім слід зазначити, що згадані платформи не є «ідеальними» ГІС, бо створювалися розробниками передусім у комерційних і пізнавальних цілях, у т.ч. для виведення на екран комп'ютера т. зв. *quick-view* (зображень швидкого доступу) для продажу. Тому, як помітив автор, одна й та сама локація, візуалізована на різних платформах, може мати неоднакову координат-адресу — це в Google Earth і Earth Explorer. На місцевості різниця може сягати кількох метрів, як от для каркаса старого «човна», занесеного піском і мулом, поміченого автором в бухті Роджерса. Для орієнтира, на космоснімку від Earth Explorer цей об'єкт має координати 70.9723, -178.4299. Втім, даний приклад формує уявлення й про роздільну здатність цифрової основи, яку розробники розміщують як фон у вільному доступі. Наприклад, в Earth Explorer для території Східної Арктики ця здатність сягає 1 м (і краще). В мозаїці зображень о. Врангеля, якою користувався автор, і яку розробники GE та EE зшили майже з усіх доступних їм прикладів (ймовірно, від Landsat до WV⁷), можна розрізнити, як «човен» (див вище), так і радіощоглу нечинної вже полярної станції «Мис Блоссом», або бочку з-під ГСМ, могилу (на цвинтарі в селищі *Ушаковское*), колоду плавника на березі. Це дійс-

⁶ Працьовита, яскрава особистість, значуща своєї справи, яка судячи з повідомлень із ЗМІ, потерпіла в 2020-х від утисків з боку корумпованого керівництва ПІН.

⁷ Детальнішої інформації розробники Earth Explorer не дають.

но є новою перевагою, якщо згадати, як в одній із пізніших статей Л. Громов назвав розміри древньої стоянки, яку він обстежив в 1937 р., поблизу т. зв. м. Фоми, і потім втраченої, — це 4 x 5 м [Gromov 1957]. Отже, об'єкт відповідного розміру, якщо він зберігся, мав би бути помітним на космоснімках із роздільною здатністю (краще декількох метрів).

Приблизно такою ж, «до кількох метрів», слід сприймати й точність, із якою у статті представлено координати локацій. Те саме може стосуватися точності геопозиціювання таких об'єктів, як *изба, зим. [зимовье], разв. [развалины]*, реконструйованих автором в середовищі ArcMap 10x, після прив'язки відповідних карт, наприклад, 1:200000. Нагадаю, що прив'язка листа карти здійснюється за точками, координати яких розробники 1980-х вказували на полях із точністю до однієї мінути. Для даного дослідження автор використав, зокрема, наступні листи: R-60-IX-X «м. Блоссом», R-1-VII-VIII «Ушаковское», R-1-IX-X «м. Литке», R-60-V-VI «лагуна Дрем-Хед» та інші — із зображенням місцевості станом на 1974, видання 1987 та 1988 років. При можливості долучав матеріали 1:100000.

Під час зоо- та археологічних екскурсій на островах належна увага приділялася фотографуванню («Смена-6», «Любитель», «Киев», «ФТ2»), що дозволило оздобити статтю рідкісними допоміжними зображеннями, які полегшуватимуть орієнтацію на місцевості.

Найважливіші результати

Описи укладено у наступній послідовності: о. Колючин, о. Врангеля, о. Геральда. Нариси мають різний об'єм й деталізованість, з огляду на кількість зібраного матеріалу. Втім автор намагався включити в опис якнайбільше посилань на доступні публікації, додати якнайбільше порівнянь, відсвіжити топонімічну адресу і долучити зацифровану інформацію. При вимірюванні координат перевага віддавалася платформі Earth Explorer станом на 2024 р.

Острів Колючин

У третій декаді травня 1987 року автор здійснив декілька піших маршрутів — навколо острова Колючин⁸, по кризі, а також в тундрі, поблизу полярної станції, і далі, дійшовши майже до вершини острова (рис. 1–3). Пройти вище і південніше тоді не вдалося, через те, що сніг був в'язким, насиченим водою. Навколо острівна подорож дозволила оглянути прибережні кручі (переважно здалеку, скориставшись тим, що деякі з них звільнилися від снігу та криги), і виконати первинний геолого-геоморфологічний опис. Огляд здійснювався із зоологічною метою, втім спостереження згодилися пізніше, при спробі з'ясувати можливе походження деяких кам'яних знарядь (рис. 3).

З робочого щоденника: «Скелі являли собою: а) діоритові утворення, із включеннями слоїстої текстури; б) гранодіоритові утворення пластово-складчастої текстури; в) дайковосієнітові гранітні утворення масивної текстури; г) сієнітовогранітні утворення масивної текстури».

Для порівняння, у всемережжі можна знайти небагатослівні нотатки щодо геології Колючина, як от у веб-каталозі водно-болотних угідь (ВБУ), видання 2009 року. Тут острів представлений як однойменне ВБУ, і зазначається, що даний клаптик суші утворився із ранньо крейдяних гранітів, гранодіоритів та гнейсів, і що у східній частині острова домінують гнейси, в яких проглядають жили пегматитів — без посилань на літературу. Далі, знаходимо цікаве доповнення, із посиланням на статтю М. Дикова, видання 1977 року, мов у північному кінці острова були знайдені «развалины» древніх помешкань із речами древньої берингово-морської культури, віком близька 1200 років, а вище на схилі — древній могильник.

Однак цей каталог містить низку неточностей. Про тамтешні руїни і могильник учений уперше написав в 1969 році [Dikov 1969: 188, 189], а в 1977 році зробив уточнення про вік знахідок [Dikov 1977: 196]. Дещо неповним, як для каталогу, був також опис орнітофауни, який ми деталізувати тут звичайно не будемо. Підкажу лише, що у ньому відсутні посилання на рідкісні спостереження 1987 року, які спромігся виконати ім'ярек.

⁸ Мене супроводжував співробітник станції А. Мерінов. Суттєвих перешкод, окрім торосів, ми не зустріли.

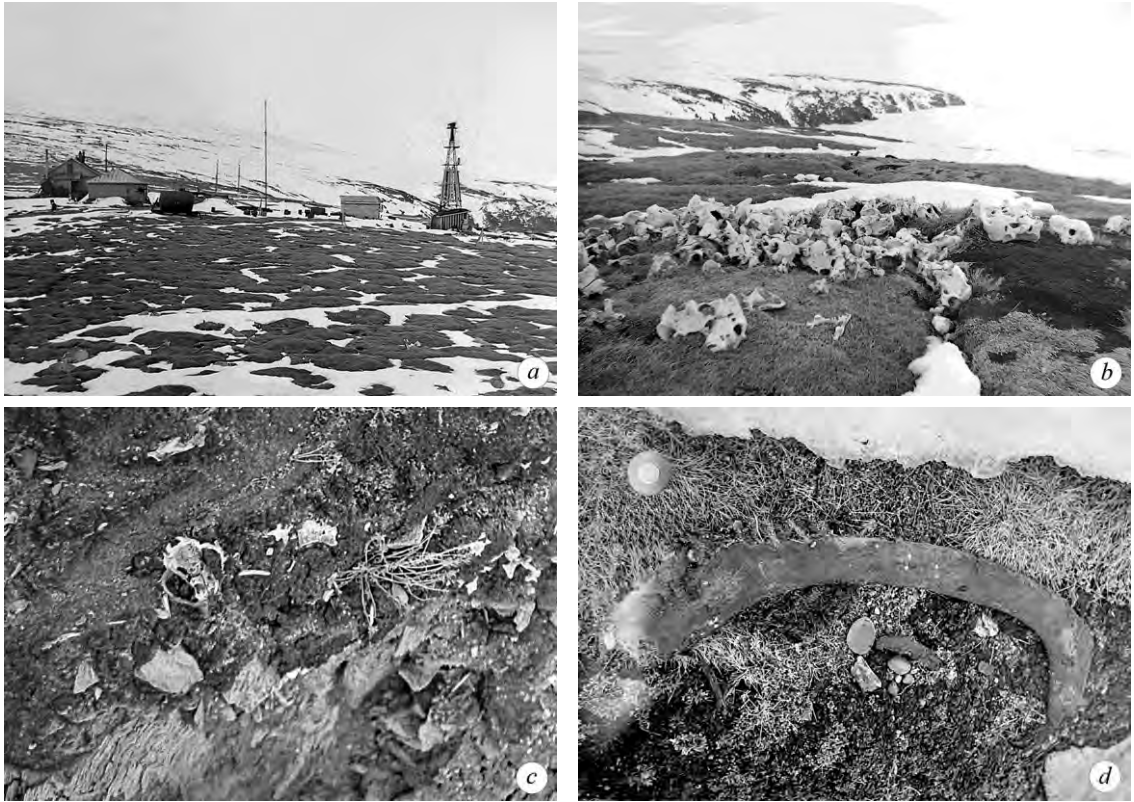

Рис. 2. Місцевість поблизу древньої стоянки на о. Колучин, квітень 1987 р., фото автора: (а) вид на п.с. «Колучин»; (б) скупчення черепів морських ссавців у тундрі; (с) природне відслонення змішаного культурного шару; (д) відслонення ($\approx 1 \text{ м}^2$), на поверхні якого автор знайшов артефакти; в лівому верхньому куті — кришка від фляги ($\approx 5 \text{ см}$).

Fig. 2. The area near the ancient site on Koluchin Island, April 1987, photo by the author: (a) view on the Koluchin settlement; (b) accumulation of marine mammal skulls in the tundra; (c) a natural outcrop of a mixed cultural layer; (d) an outcrop ($\approx 1 \text{ m}^2$) on surface of which artifacts were found by the author; bottle cap in the upper left corner for scale ($\approx 5 \text{ cm}$).

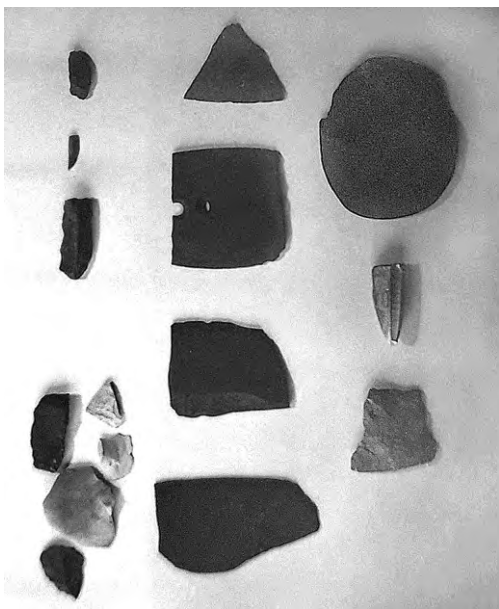

Рис. 3. Артефакти кам'яної доби, знайдені автором на поверхні тундри на о. Колучин весною 1987 року: відщепи, зламане скребло з отвором, скребла та наконечник дротика, див. текст. Примітка. Черно-біле фотозображення — це все, що вдалося зберегти. Створення допоміжного інтерпретаційного креслення, прийнятого для таких випадків у археологів, відкладалося на потім, але не здійснилося, із-за незалежних від автора причин. Примітка: ширина скребла із отвором — приблизно 4 см.

Fig. 3. Stone Age artifacts found by the author on the tundra surface of Koluchin Island in spring 1987: flakes, a broken scraper with a hole, scrapers, shards, and an arrowhead, see the text. Notes. The b/w photo is all what has been preserved. The preparation of an auxiliary interpretive drawing, which is customary among archaeologists in such cases, was postponed but have not been prepared due to unforeseen circumstances. Note: the width of a broken scraper with a hole is approximately 4 cm.

Згідно із «Геология СССР» [Volnov *et al.* 1970: 522] у найближчих до о. Колючин частинах континенту мали домінувати потужні інтрузиви, утворені гранітоїдами, а також відклади переважно ордовикового періоду. За свідцтвом Ф. Врангеля [Wrangel 1841b: 326] «сѣверный берег его обставленъ крутыми скалами изъ красноватого гранита». Зазначу: один з артефактів, знайдених мною (рис. 3), а саме наконечник (дротика?), був із твердого мінералу слабко-рожевого відтінку. Можливо, виріб створили із місцевого «красноватого гранита».

Одне із чималих відслонень гірських порід, помічених здалеку, на терасі південного берега, виділялося серед інших, так як виглядало як «біле» і відблискувало на сонці. На рис. 2 є схожа щітка. При ближчому ознайомленні з'ясувалося, що то був вихід на поверхню якогось із різновидів білої книжко подібної слюди. Деінде, на верхніх терасах острова, я знаходив горстки мінералів, які виглядали як рештки чогось, стопленого у кострищах. У щоденнику тих років автор назвав їх, умовно, «вугликами». Сьогодні можна припустити, що серед мінералів могли бути, наприклад, біотити. Деякі уламки, а також один із кітгеподібних відщепів, мікролітів, що нагадував засіб для проколювання (див. рис. 3), були яшмовими.

Отже, древні мисливці мандрівники, які потрапляли на острів й намагалися виробляти тут мисливське знаряддя (із каменю), мали справу із магматичними та метаморфічними гірськими породами, значно твердішими за осадкові, сланцеві. Однак, для висвердлювання отворів у заготовинах, їм потрібно було мати якісь міцні «свердла» — із твердіших порід або металу.

Віддалена від станції південна частина острова нічим особливим не видалася. Здалеку ми не помітили нічого, що могло свідчити про довготривале перебування людей — ніяких решток старих будівель, колод, конструкцій, потрібних, наприклад, для зберігання каркасів байдар (як от на о. Врангеля, див. рис. 7 а), або пристороїв для мездрування й подальшого висушування шкір, чи то для провітрювання хутряного одягу. Нічого подібного не показав на своїй карті-схемі й археолог М. Диков [Dikov 1977: 197]

Зазначу, що всупереч цьому, на деяких картах-схемах, очевидно, радянського походження, але із топонімами, перекладеними на англійську мову, і якими й до нашого часу оздоблюють нариси про о. Колючин, у південній частині острова рисують начебто дієве селище *Kolyuchino*. З огляду на новочасний досвід, можна припустити, що така картографічна дія була або прикладом наміру переконати сусідів по карті у тому, що безлюдні краї є заселеними, або прикладом інерційного стибу, — це коли на осучасненій карті рисували стан справ, притаманний часам перших європейців-андрівників, які відвідували острів та залишили відповідні звіти, і які дійсно бачили там тубільців.

Серед першопроходців — швед Нільс Адольф Ерік Норденшельд та «росіянин» Фердинанд Фрідріх Георг Людвіг фон Врангель. Останній писав про це у спогадах за 1823 рік [Wrangel 1841b: 322–330], додаючи, що бачив на острові 11 осель, які назвав *хижинами* (рос.). У щоденниках М. Дикова за 1963 рік є спогад про те, на території полярної станції, він бачив «большое количество развалин древних жилищ», а в південній частині острова — «развалины двух огромных землянок» [Dikov 1969, 1988, 1989].

Перші сліди древньої стоянки, кам'яної доби, ім'ярек знайшов приблизно у 200 м від полярної станції, неподалік від неробочого вітряка, на висоті приблизно 50 н.р.м., на поверхні тундри, у невеличкій западині, розміром приблизно декілька квадратних метрів. Чи була западина природною, чи утворилася на місці якоїсь оселі, важко було сказати, оскільки навколишня тундра була кочкувато-горбкуватою, нерівною, кам'янистою, і мала чисельні сліди діяльності мешканців полярної станції. Загальний вигляд поверхні тундри, на місці знахідок артефактів, показано на рисунках (див. рис. 2–3).

З робочого щоденника: «... знайшов два «шкрепки», уламок наконечника (гарпуна?), наконечник (дротика чи списа?), «вугілля» від вогнища, уламок черепа собаки, дрібні кістки, мабуть морських звірів, ікло молодого моржа (≈15 см), невеличку колоду. Вік цих знарядь праці і решток побутування, у першому наближенні, можна порівняти із віком подій, притаманних, наприклад, найближчій до нас у часі, можливо, фландрської трансгресії (?).⁹ Рівень моря тоді міг бути зовсім іншим. Так

⁹ Вік окремих артефактів, знайдених М. Диковим сягав «1215 ± 30 л. н., МАГ–22» [Dikov 1977: 196].

чи інакше, навряд чи мисливці розміщували своє майно далеко від води і піднімали його, і табори, на верхні тераси острова».

Щодо слідів від вогнищ, то схоже «вугілля» автор знаходив і вище, в 600–800 метрах від станції, у невеличкій долині. Отже, мій опис дає уявлення про локації знахідок, у порівнянні із тими, які описав у своєму щоденнику М. Диков.

З робочого щоденника: «...В маршруті до південного краю острова. Сніг мокрий, в'язкий. Пересування є утрудненим. На поверхні деяких кам'яних «медальйонів», на висоті приблизно 90 м н.р.м., є галька, а саме, котуни діаметром до 2 см, майже ідеальної форми. Частіше — середньої обкатуності. Як і звідки вони сюди потрапили, є загадкою. Можливо їх закинули сюди вітри? В середній частині острова — широка різнотравно-злакова долина, розміром із кілометр на кілометр. На вершині південної сопки — незвичайна «квітка» діаметром із п'ять метрів. Та чи могли її утворити мерзлотні процеси? Навкруг умовного центру «квітки» розташувалися брили (до 1 метра в попереку). За місцевими чутками на цій же горі, є могилки «чуків». Зі слів, А. Мерінова, який супроводжував мене, основний цвинтар знаходиться південніше, в 500–600 метрах; і мов колись тут знаходили черепи (людей) та інші кістки, частини скелетів, а також частини нарти...». Пізніше в публікації [Dikov 1977: 197] автор знайшов рисунок, на якому археолог зобразив із десятків «квіток», якими відмітив могильники.

У той же день А. Мерінов показав мені архів полярної станції «Острів Колючин». Серед паперів автор віднайшов записки начальників станції за 1953–1964 роки. З них довідався, що із-за сильних штормів станцію декілька разів переміщували. (Отже, той древній культурний шар зі слідами перебування морських мисливців, не раз зазнавав впливу будівельних робіт.) Залишилося без відповіді й наступне: а) чому в архівних записах немає нічого про чисельні кістки моржів, які розкидані навколо полярної станції; б) чому в архівних записах немає нічого про артефакти, і хоч про якісь знахідки знарядь праці людей кам'яної доби?

З робочого щоденника: «27 травня. Навколо станції, в тундрі, накопичилося не менше 400 черепів моржів. У вільному маршруті, в південній частині долини, я нарахував 195. Поблизу метеорологічного майданчика є скупчення із 30–40 черепів (див. рис. 2 б). Десь неподалік, на поверхні тундри, помітив уламок кам'яного скребла із двома дірочками. З цього і почався огляд ділянки...».

Даний матеріал є доповненням до свідчень М. Дикова. Допоміжну підсумкову мапу автор планує додати до Частини 2.

Острів Врангеля

Ця територія є найбільшою із досліджених автором. Нижче представлено довідковий опис деяких локацій (різного віку та походження), вибірково). Тепер — із відсвіженою історією та прив'язкою до сучасної цифрової карти.

Стоянка древніх мисливців (на місці Фоми (Томаса)). Роки виникнення — можливо XVIII ст.; кількість знайдених артефактів — 10 (див. нижче). Приблизна, реконструйована е-адреса локації, вказана нижче. В 1937 році на цю стоянку, житло землянкового типу¹⁰, натрапив мисливець Айнафак, який показав її Таяну, а потім геологу Л. Громову, і який описав знахідку та вказав місце знаходження як «вблизи горы Томас у мыса Фомы» [Gromov 1941: 75], додавши схему 1:200000 (рис. 4–5). З огляду на усі відомі обставини, дана стоянка була знахідкою *Айнафака–Таяна–Громова*. Інші свідки — (В.) Нанаун та С. Попов. Згодом геолог повторно звертався до цієї теми [Gromov 1957, 1960, 1961], на що недавно звернули увагу [Burykin & Solovar 2017]. Втім координати стоянки залишилися невідомими. У 1981 р. сліди житла намагався відшукати археолог Т. Теін, у присутності досвідченого мисливця, ескімоса Нанауна, який добре знав острів і бував на стоянці. Проте, коли вони прибули на місце, то «чотири години вже пройшло, як ми шукаємо потрібний об'єкт, але він як крізь землю провалився». Тобто спроба групи Теїна не мала успіху [Tein 1983: 29]. Як з'ясував автор, окрім айнафаківського житла, неподалік від м. Блоссом існувало й мисливське помешкання Ульвелькота (рис. 4, 6). Ймовірно, Ульвелькот теж міг знати про знахідку Айнафака.

¹⁰ «Землянка» у чукчів — *мылгыран, валк'аран* [Moll et al. 1957], у ескімосів — *нынлю* [Menovschikov 1988].

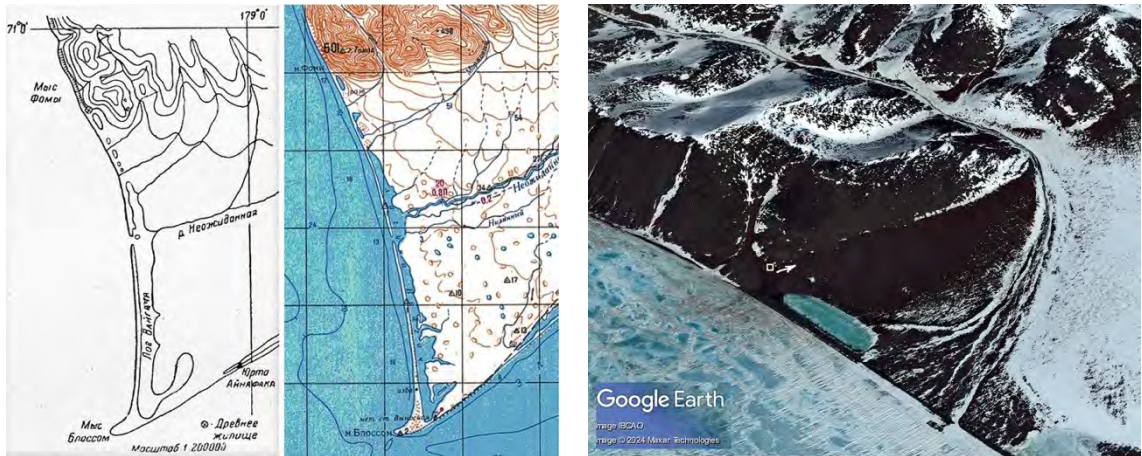

Рис. 4 (ліворуч). Порівняння креслення Л. Громова 1941 року із мапою 1988 року.

Fig. 4 (left). Comparison of the 1941 drawing made by L. Gromov with the 1988 map.

Рис. 5 (праворуч). 3D-реконструкція локації древньої стоянки, описаної Громовим, поблизу м. Томаса, о. Врангеля (жовтий прямокутник), і вектор подальшого її пошуку (стрілка), див. текст.

Fig. 5 (right). 3D-reconstruction of the location of the ancient site described by Gromov near Cape Thomas on Wrangel Island (yellow rectangle) and the vector for its further search (arrow), see the text.

Озвучена Л. Громовим топонімічна адреса стоянки, у прив'язці до т. зв. м. Фоми, прижилася. Вона є прикладом топонімічного накладання, породженого радянськими традиціями. З огляду на значно старіші американські морські карти, зокрема, «карту Беррі» 1881 р., модифікації якої з'явилися в публікаціях Петермана, Гільдера, Мюра і Стефанссона, локація мала б отримати лише одну історичну топонімічну адресу, а саме, *мыс Томаса*. Всі, хто був на півдні острова, поблизу м. Блоссом, добре знають цю помітну гору, профіль якої здалеку формує «мис». За свідченням американського капітана Т. Лонга, барк *Найл (Hile)*, саме він увів цей топонім у вжиток — *Cape Thomas* [Long 1867, цит. за: Muir 1917: xvi]. Через майже 15 років мис з'являється на карті американської експедиції Р. Беррі — *C[ape]. Thomas*. Тому, громівське «вблизи горы Томас у мыса Фомы», утворює щось на кшталт мис на мисі. Це накладання походить від радянських карт 1930-х, коли гідрографи не тільки упевнено перефразовували топоніміку американського походження, але й додавали у карти щось своє.

Для реконструювання координат стоянки спробуємо використати нечисельні зачіпки, збережені Л. Громовим: а) схематичний план 1:200000, на якому «хрестиком» він позначив древню стоянку; б) відстань звідти до однієї із водойм, яку він відмітив для себе неподалік від лагуни *Вайгач*; в) відстань від стоянки до моря; г) розміщення стоянки над рівнем моря.

Авторові не вдалося знайти копію карти 1:200000, якою в 1930-х роках користувався геолог Л. Громов. Вірогідно це був лист якогось із пакетів, розроблених КГОВАИ (Картографо-геодезичний відділ Всесоюзного Арктичного інституту) — для полярників, чи то створених якимось військовим закладом, який публікував карти Півночі для командирів РККА. (Бувало й таке.) Тому скористуємося допоміжними матеріалами. Так як на схемі Громова «хрестик у колі» є таким, що має на місцевості розміри більше за три сотні метрів, векторизація схеми, суміщення її із точнішим, космічним зображенням високої роздільної здатності, наприклад, в середовищі ArcMap, із неминучим викривленням, начебто не матиме сенсу. Інакше кажучи, зачіпка «а», не допомагатиме здійснити потрібну реконструкцію. Втім автор виконав цю процедуру, векторизувавши креслення Громова, і одночасно з'ясував, що за вісім десятиків років, місцевість помітно змінилася. (Порівнюватимемо це із матеріалами мапування 1974 р., аркуш «м. Блоссом»¹¹ R-60-XI-XII, 1:200000, видання 1988 р., рис. 4.)

¹¹ Деякі топоніми 1881 р. (від Беррі) можна бачити на мапі 1880 р., із частиною маршруту Де Лонга 1879 р., якою видавці проілюстрували звіт капітана [Long & Long 1883: 161, 473]. Зокрема, там є Blossom Point.

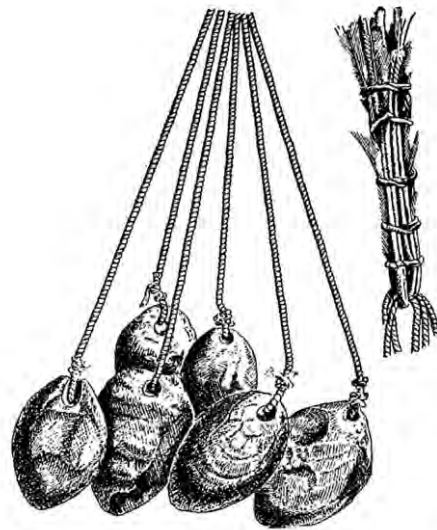

Рис. 6. Допоміжні фотодокументи: (а) автор спілкується із чукчею Ульвелькотом, одягненим у дощовик із кишок (моржа?), який тримає у руках надутий шлунок (моржа?) — фото О. Лискіна (подарунок авторів), бухта Сумнівна, о. Врангеля, 1980-ті; (b) чукча в дощовику із кишок нерп [за Nordenschild 1881: 432]; (c) Ульвелькот демонструє м'ясо добутого моржа, підготовлене для завантаження в земляну яму для подальшої ферментації — фото автора, бухта Сумнівна; (d) еплікатет [за Portenko 1971].

Fig. 6. Additional photographs: (a) the author conversing with the Chukchi Ulvelkot, dressed in a raincoat made from (walrus?) intestines and holding an inflated (walrus?) stomach, photo by O. Liskin (gift to the author), Somnitelnaya Bay, Wrangel Island, 1980s; (b) a Chukchi woman wearing a raincoat made from seal intestines [after Nordenschild 1881: 432]; (c) Ulvelkot showing the meat of a hunted walrus being prepared for loading into an eart pit for further fermentation, photo by the author, Somnitelnaya Bay; (d) bolas [after Portenko 1971].

По-перше, поінакшали не тільки контури лагуни Вайгач, але й змінилася кількість «озер» на північ від неї, і які, як вважав Л. Громов, були подрібненими фрагментами лагуни. Для нашого аналізу ці утворення є важливими. У 1941 році Л. Громов писав, що стоянка знаходилася «в 1,0–1,2 км к северу от небольшого крайнего озера, лежащего на северном продолжении лагуны Вайгача». На кресленні геолога проглядають чотири «озерця»; до того ж «небольшое крайнее» — це, мабуть, четверте по рахунку, на північ від лагуни Вайгач. Проте згідно з новою картою 1974 р. ті чотири «озерця» перетворилися потім у два. Ба більше, стало

видно, що їх підживлювала не стільки лагуна *Вайгач*, скільки ручай *Моржовий*. І звернімо увагу: на обох картах під мисом Томаса проглядає ще одне безіменне досить велике озеро, розташоване значно ближче і до «мису», і до «хрестика у колі», чим зазначене вище «небольшое крайнее». З якої причини геолог вирішив прив'язатися до «небольшого крайнего», що розташовувалося поблизу лагуни Вайгач, замість іншого, ближчого до м. Томаса і більшого за розмірами, — залишається загадкою. Можливо тому, що воно було безіменне і віддалене від чогось, що мало топонім? А може із-за того, що у день дослідження в тундрі був туман?

Хай там як, для легшого сприйняття, дамо більшому і краще наближеному до мису Томаса озерцю, ім'я — *Древнє*, і продовжимо пошуки. (А також занотуємо, що зачіпка «б», колись запропонована Громовим, пов'язана з озерцями, давала мало надії на швидкий розшук стоянки.) Втім, робота із картою та «озерцями» покращила уявлення про відстані. Згідно із кресленням Громова, і його нотатками, відстань від найостаннішого із видозмінених «озер», до стоянки була «1,0–1,2 км». При роботі із цифровою картою, та накладеною на неї громівською схемою, — приблизно 1,6 км. Від «хрестика у колі» до найближчого до мису Томаса, безіменного озера (названого мною *Древнє*), яке Громов не взяв до уваги, — із три сотні метрів. І головне — за вісім десятирок років озерце *Древнє* майже не змінилося. Тому, спробуємо шукати потрібну нам локацію на північ від *Древнього*, і одночасно, уздовж ізолінії «35–40 м», про яку писав Громов, і намагаючись відшукати точку, де така ізолінія могла бути віддалена від моря на громівські «500–600 м». В нашому прикладі, це стане зачіпками «в» та «г».

З'ясувалося, що на одному із рівнів зумування інструмент Махар Space Systems візуалізує 10-метрові горизонталі, а це означає, що пересуваючись по цифровій карті уздовж 40-метрової (громівської) горизонталі і шукаючи перетин її із 500–600-метровою (громівською) відстанню від берега моря, ми мали б отримати очікувану «точку» знахідки 1937 р. Втім, здійснюючи цю процедуру автор з'ясував, що в нотатках Громова [*Gromov 1941*] і на його карті-схемі були суттєві неточності.

По-перше, горизонталь «40 м» навряд чи колись (упродовж 1937–2024 рр.) розташовувалася за 500–600 м від берега. Вона завжди була ближчою. По-друге, роздільна здатність відбитків, із яких спеціалістами ЕЕ було зшито мозаїку цієї території, дозволила бачити сліди древньої берегової лінії, яка сформувалася у часи одної з трансгресій, сліди якої видає плавник, піднятий морем приблизно до висоти, яку маркує новітня горизонталь (від ЕЕ) «40 м». Потім рівень моря став таким, яким ми його бачимо сьогодні. Тобто, древня стоянка, знайдена 1937 р. Айнафаком-Таяном-Громовим, могла знаходитися і не на «громівській» відстані «500–600 м» від моря.

Чому ж у 1981 році Теїну, Нанауну та іншим не вдалося повторно знайти сліди стоянки? Можливо, причиною була, наприклад, ерозія, руйнування старого берега. Якщо це відбувалося на терасі, над невеличким озером-лагуною *Древня*, то рештки стоянки могли посунутися вниз, зануритися у воду. Взагалі, вивчаючи космічний знімок, автор помітив, що на відстанях в 300–500 м від сучасного берега, але значно вище горизонталі «40 м», на одній із терас м. Томаса, є й інші, начебто зручні, на віддалений погляд, ділянки, придатні для стоянки. Під зручністю, в цьому випадку, автор розуміє відносну вирівняність галей, не більше.

Отже, в ході досить складної реконструкції автором вдалося отримати приблизні координати локації для сучасної цифрової карти (рис. 5). Як писав Громов, і як показало накладання реконструйованих координат, стоянка розміщувалася на схилі. Не забуваймо також, що мова мала йти про напівземлянку невідомої нам форми. Втім, відомого розміру — це 4x5 метрів [*Gromov 1957*: 156]. Звичайно, хотілося б мати більше деталей, та роздільна здатність ЕЕ-іміджа, а точніше, його рекламної копії (preview), не відповідало нашому запиту та очікуванням. Втім, ознайомчий огляд найближчих до локації місцин, де існували хоч якісь будівлі, наприклад, тої ж недієвої полярної станції «Мис Блоссом», і порівняння із ними, дозволяли припустити, що роздільна здатність сусідніх рекламних зображень, вірогідно із лінійки WV, на окремих смугах, була чудовою¹², і дозволяла бачити, приміром, окремі колоди.

¹² Для порівняння, на початку 1990-х в нашій країні лічені дослідники використовували одиничні зображення рівня CORONA, Landsat та ін., які були приблизно втричі гірші за сучасні комерційні WV.

Виявилося також, що один з артефактів зі стоянки, знайденої Айнафаком та Громовим поблизу мису Томаса, а саме *ікло моржа, яке могло слугувати як наконечник (спица?)*, зрештою, через мисливця Таяна, потрапив до Геккера; інше (основне) було передано Громовим на зберігання на полярну станцію, в бухту Роджерса [Gromov, 1941, 1957]. При цьому, із часом, ця надважлива деталь, про передавання одного із артефактів Геккеру, почала забуватися. Як з'ясував автор, в сучасних публікаціях про неї вже не згадують [див. наприклад, Burykin & Solovar 2017: 64], хоча зазначають, що подальшу долю громівських знахідок сьогодні простежити не вдається. Мені не пощастило розшукати й натякання на цю древню стоянку, вочевидь знайдену на острові в 1937 р., навіть в передмові до архіву геккерівської експедиції 1938 р. [див. Expedition... 1958]. Отже, маємо наступне: 1) палеоєколог Р. Геккер перебував на острові через рік після того, як геолог Л. Громов уже мав інформацію про стоянку і передав знайдені ним 9 артефактів на полярну станцію, і що дуже ймовірно, — начальнику станції; 2) втім, начальник станції (ним, мабуть, був Г. Петров), очевидно, не передав громівські артефакти, наприклад, Р. Геккеру; 3) можливо, з цієї причини у своїх публікаціях Л. Громов взагалі не згадує про експедицію Р. Геккера (окрім невеличкого епізоду, пов'язаного із Таяном); 4) якщо Р. Геккер мав на руках лише один, таянівський артефакт, то інформація про «стоянку» могла пройти повз його увагу; 5) крім того, діставшись острова Врангеля, геккерівська експедиція зіштовхнулася із серйозними труднощами¹³, які примусили усіх понервувати, а після повернення до Москви — потерпіти від багатьох супутніх непорозумінь [див. Urmina 2018]. Деякі члени експедиції пройшли потім через жорна репресій [Prydatko-Dolin 2021].

Все разом лише додало підстав, аби спробувати: а) вирахувати приблизну е-локацію древньої стоянки, знайденої Айнафаком, Таяном і Громовим (70.9498, 178.6973); б) і навіть запропонувати неочікуване припущення, про те, яким міг би бути вектор нового пошуку — це приблизно у бік тундри (70.9499, 178.7046), уздовж півніжжя г. Томаса. На рис. 5 мною додано відповідну стрілку. Підстави: у спогадах іншого свідка подій [Shentalinsky 1988: 57–60] висловлено здивування тим, що землянка (ще одна?) знаходилася так далеко від моря, а подруге, що сліди *землянок* знайшлися в різних місцях. Додатковий, знайдений Шенталінським (та ін.) артефакт, — це *ікло моржа із слідами обробки*. Через багато років, зустрівшись із Громовим у Москві, Шенталінський припустив, що він і Громов могли бачити *різні землянки*. Таким чином, до вже знайдених Громовим і Таяном 10 артефактів, можна додати іще один. Додатково, див. нарис «Стоянка древніх мисливців (поблизу м. Блоссом)».

Стоянка древніх мисливців (поблизу затоки Красіна (Селфріджа)). Роки виникнення — приблизно II тис. до н.е.¹⁴; рік знахідки — 1975; місце — «на скалистом мысе... оврага... на побережье залива Красина» [Dikov 1977: 210]. З огляду на значно старіші, американські морські карти 1880-х років (зокрема, «карту Беррі»), локація повинна була мати іншу топонімічну адресу, а саме: *бухта Селфріджа*. Згодом першовідкривач (і його колеги) повторно зверталися до даної теми [Dikov 1988, 1989: 30; Tein 1991; Lebedintsev 2021]. При цьому, останній оновив первинні креслення М. Дикова за 1977 і 1988 роки, а також виправив у них масштаб, вказавши «20 м», замість помилкових «2 м». Зважаючи на усі оновлення, і беручи до уваги фотозображення місцевості, які збереглися в публікаціях М. Дикова, а також скориставшись можливостями цифрової платформи Earth Explorer, від USGS, сьогодні можна реконструювати координати цієї локації як 70.9789, –179.9330. Щодо місцевої топонімічної адреси, то вона має надуманий містичний підтекст, і тому автор повторювати її не хоче. (Це приблизно як у відомому творі Дж. Роулінг досвідчені люди уважали за не потрібне вимовляти деяке, дуже негативне ім'я, аби не засмічувати довкілля.) Додам, що в лексиконі чукців та ескімосів Чукотського півострова, зібраному в популярній книзі місцевих географічних назв [Leontiev & Novikova 1989], схожого топоніма, на літеру «ч», немає. Археолог М. Диков розповідав [за Tein 1983: 14], що почув ту назву начебто від мешканців селища *Ушаковское* (рос.), і що начебто у побуті вона з'явилася із-за якихось труднощів, які виникали при переїзді через *овраг*

¹³ «Рештки мамута», заради вивчення яких прибула експедиція, виявилися рештками кита.

¹⁴ Вік цієї культури: а) 3360±155 (МАГ–198) — за [Tein 1983: 36]; б) від 2850 до 3360 років [Dikov 1988].

(рос.). Під час мого довгого проживання на острові, часто доводилося долати той «овраг» — на шляху між с. Ушаковське і бухтою Сумнівною, але я не пам'ятаю, щоби «овраг» був якоюсь помітною перепоною (для всюдихода, вантажівки чи мотосаней). Хіба що при пересуванні нартою, потрібно було б десь зіскочити на присипане снігом каміння і трохи допомогти собакам. Втім недолугий топонім на літеру «ч», прижився. Приблизно в 1990-х роках він потрапив в наймення одної з акварелей відомого канадського пейзажиста і мандрівника D.M. Втім в простій, чистій акварелі мистця, проглядає очевидна надуманість топоніма, який суперечить звичайному, зовсім не містичному сюжетові: ручай — як ручай, рівчак — як рівчак. На острові таких безліч. Судячи з карти-схеми, реконструйованої [Lebedintsev 2021], це на висоті 20–30 м н.р.м. Остання деталь є дуже важливою, і ми до неї іще повернемося. Зважаючи на сказане, а також на правах колишнього острів'янина, автор не використовуватиме надуманий радянський топонім, на літеру «ч», і називатиме локацію *Яр Археолога Дикова*, або *Яр Дикова*, адже саме там учений знайшов унікальні артефакти віком більше як 2 тис. років.

Стоянка древніх мисливців (поблизу лагуни *Закрытая*). Згідно зі спогадами [Tein 1983: 10], ескімос (С.) Нанаун переповідав йому, мов знаходив поблизу лагуни *Закрытая* «нечто, похожее на нож из кремня». На мапі ГУГК (1974) лагуни із такою назвою немає. Місце розташування — на схід від колишнього с. *Звездный*. В якості орієнтира: 70.9286, –179.5931.

Стоянка древніх мисливців (поблизу м.Блоссом). Згідно зі спогадами [Akkuratov 1984: 97] в 1940-х він бачив на м. Блоссом руїни помешкань, схожих на землянки, а також обгорілі кістки моржа, ведмеда, і головне, «зубчатый костяной наконечник копья и тяжелую боевую палицу..». Місце розташування стоянки невідоме. В якості орієнтира, як припущення: 70.7892, 178.8175 (див. рис. 4). Це свідчення є надзвичайно цікавим. Не виключено, що на місці цих *землянок*, чи поряд із ними, потім побудували т. зв. виносну полярну станцію.

Каркаси архайчних чукотських байдар (поблизу прихистку Чайвина, що неподалік від оз. Комсомол). Роки виникнення — вірогідно 1930-ті. Каркаси двох байдар ручної роботи, покладені на рейки, прикріплені до вкопаних в гальку стовпчиків (рис. 7 а). Місцезнаходження: 71.2789, 179.2103.

Озеро Кмо (рештки табору мисливців на птицю). Роки виникнення — можливо, 1930-ті. Приблизні координати — це 71.1584, 178.8450. В 1980-х на пісочно-гальково-валунному березі моря, неподалік від однойменного стаціонару¹⁵, серед колод плавнику, автор знайшов скупчення вибілених часом кісток морських птахів, переважно товстодзьобої кайри, а також трипалого мартина і бургомістра. Навряд чи таке скупчення кісток було пов'язане із діяльністю місцевих хижаків (полярних лисиць, бургомістрів, полярних сов). Перші — дійсно, буває, зносять свою здобич до нір, але такі автор зустрічав лише в сусідній тундрі. Другі — справді, можуть будувати гнізда на узбережжі, але залишають після себе рештки гнізд і здобичі (кістки, пера, шерсть, шкарлупу, пелети). Треті — будують гнізда переважно в тундрі, на узвишсях, і годуються переважно лемінгами. Підстав уважати, що кістки скупчилися саме там через впливи, наприклад, весняних води чи штормів, не було. Тому, знайдене автором скупчення кісток, скоріше за все, було результатом перебування людини. Можливо, — таких острів'ян із минулого, як Кмо та Чайвин. Зазначу, що за усі мої роки перебування на острові, ні де на узбережжі автор не зустрічав слідів мисливців на морських птахів, або збирачів їхніх яєць, хоча такі мали би бути. Наприклад, в бухті Драги, де в 1914-х розташовувався табір команди вітрильника «Карлук» [71.2414, –177.5088], або поблизу т. зв. кручі Юлії, де за спогадами МакКінлі якийсь час полював Катактовік [71.2105, –177.4620].

Юрта Айнафака (неподалік від м. Блоссом). Роки виникнення — кінець 1930-х. Місце тимчасового, сезонного полювання Айнафака (на нерпу, лахтака, моржа). Приблизні координати — це 70.8183, 178.9364. Позначку «Юрта Айнафака» уперше знаходимо на карті-схемі Л. Громова [Gromov 1941], на схід від мису Блоссом (див. рис. 4). Звернімо увагу, що йдеться, ймовірно, про споруду, яка не мала стін (зведених із колод), інакше на березі залишилися б відповідні сліди.

¹⁵ Стаціонар виник весною 1979 року за ініціативи та безпосередньої участі автора.

Рис. 7. Допоміжні фотодокументи: (а) остови двох байдар поблизу помешкання мисливця Чайвина (див. текст), захід о. Врангеля, 1980-ті, фото автора; (b-c) руїни напівземлянок, кістка (кита), залишки реманенту (діжка, кайло, тесані сокирою дошки) — коса Чичеріна (?), північ о. Врангеля, 1980-ті, фото автора; (d) «ізба» на виду г. Томаса, захід о. Врангеля, 1980-ті, фото автора; (e) вивчення слідів останнього табору «групи чотирьох» з бригадини *HMCS Karluk* на о. Геральда, знайдених в 1929 році [за The Stefansson... 1925, фрагмент]; (f) те саме місце, із підпаленою колодою, 1985 р., о. Геральда; фото І. Петухова і автора.

Fig. 7. Additional photographs: (a) skeletons of two kayaks near the dwelling of the hunter Chayvin (see the text), west of Wrangel Island, 1980s, photo by the author; (b-c) ruins of half-dugouts, a bone (whale), remains of equipment (barrel, kaylo, axe-edged planks), Chicherina Spit (?), north of Wrangel Island, 1980s, photo by the author; (d) 'izba' in view of Cape Thomas, west of Wrangel Island, 1980s, photo by the author; (e) studying the traces of the last camp of a 'group of four' from the brigantine *HMCS Karluk* on Herald Island, found in 1929 [after The Stefansson... 1925, fragment]; (f) the same place, with a log set on fire, 1985, Herald Island; photo by I. Petukhov and the author.

В пізнішій публікації Л. Громов позначає це на карті-схемі як *изба* [Gromov 1957: 156]. Мені не відомо, коли взагалі на острові в останнє бачили саме юрту — переносне каркасне житло, яке мали б накривати шкурами, припустимо, моржів. (Про це згадував, зокрема, Мінеєв [Mineev 1946: 168].) Принаймні в кінці 1970-х років ніяких юрт на острові не було. Пишучи про побут місцевих чукчів та ескімосів 1930-х, очевидець стверджував, що вони будували на острові не тільки «юрти», але й «яранги» [Mineev 1946: 58]. Із його тексту слідує, що для будівництва юрт острів'янам потрібні були колоди (плавник), а яранг — хутро і брезент. (І, як бачимо, шкури.) Сьогодні, з огляду на матеріали ДЗЗ, в зазначеній локації немає нічого, що нагадувало б про рештки житла.

Могила (неподалік від м. *Блоссом*). Згадується в книзі [Belov 1977: 104, 125], як начебто могила, на якій стоїть дерев'яний хрест із написами, що стерлися. (З огляду на два нариси, включені у дану статтю, а саме «Знак капітана Хупера... поблизу гирла р. Кларк», де є згадка про «могилу», та «Стоянка древніх мисливців... поблизу м. Блоссом», цей запис міг би бути корисним.) Однак факти свідчать про інше: не про невідоме поховання чи давню стоянку, а про репер. Ніякого допоміжного зображення історик не представив, хоча надав об'єкту номер «160», і пояснив, мов знайшла ту «могилу» в 1972 році експедиція «Комсомольская правда» (ЕКП). Мені неодноразово доводилося бувати на узбережжі між мисами *Блоссом* і *Томаса*, але нічого схожого я там не знаходив. Тому в 1980 році написав листа керівникові ЕКП Д. Шпаро із проханням надати роз'яснення. Мандрівник люб'язно відповів і навіть додав із десяток корисних фотографій. З'ясувалося, що у книзі М. Белова, із яким ЕКП охоче ділилася спостереженнями, насправді не йшлося про «могилу». То був старий репер, встановлений неподалік від неробочої виносної п.с. «Мис Блоссом». Раніше в радіорубці станції мені пощастило розшукати щоденниковий запис від червня 1958 р. — як про встановлення даного репера, так і про його маркування, а саме «ОРС-3». Вказувалися й координати станції із точністю до мінут: 70.8167, 178.8833. В новітньому середовищі Earth Explorer орієнтовні координати метеомайданчика (із репером) виглядатимуть як: 70.7888, 178.8198.

Юрта Старцева-та-Сінемі (на березі бухти *Предательская*). Згадується в книзі [Mineev 1946]. Сьогодні дані про локацію встановити важко.

Юрта Етуї (на березі бухти *Предательская*). Згадується в книзі [Mineev 1946]. Сьогодні дані про локацію встановити важко.

Юрти на півночі острова. Згадуються в книзі [Mineev 1946], як очікувані: напередодні п'ятої зими А. Мінеєв запланував побудувати чотири юрти. Зрештою на півночі острова таки з'явилося декілька прихистків для тимчасового перебування мисливців. На пізніших картах геодезисти відмітили їх, скоріше за все, як *изба*. Принаймні в кінці 1970-х років ніяких юрт на острові не було. Пишучи про побут місцевих чукчів та ескімосів 1930-х очевидець стверджував, що вони будували на острові не тільки «юрти», але й «яранги» [Mineev 1946: 58] — це у прив'язці, зокрема, до м. Корвін, м. Томаса (Фоми), м. Еванс, коси Бруч.

Знак гідрографічної експедиції «Вайгач». Рік виникнення — 1911; зникнення — приблизно кін. 1930-х. Недавно у всемережжі було оприлюднено схему плавання гідрографічної експедиції видавництва морського міністерства [n/a 1914], яка викликає запитання, адже згідно із нею, ця потужна експедиція до островів Врангеля і Геральда, начебто, не наближалася.

У перелік мисливських локацій даний об'єкт автор додав через те, що за рідкісним спогадом [Mineev 1946: 31], продубльованим пізніше [Kuznetsov 2018: 24], залізні елементи знаку ескімоси зрештою використали для виготовлення полозів для нарт. Він же, чи не єдиний з авторів за увесь цей час, вказує координати рідкісної локації (70.8619, 178.7717), додаючи, що вона знаходиться неподалік від т. зв. м. Фоми. Втім, як перевірів автор, зараз ця точка знаходиться в морі, приблизно в 70 м від сучасної берегової лінії, видимої дистанційно, із допомогою платформ GE та EE, і майже за десять кілометрів від т. зв. м. Фоми. Якщо цифрова основа не помиляється, то у нас з'являються підстави, аби зробити наступні припущення. По-перше, з 1930-х до сьогодні, із-за підвищення рівня моря, поблизу лагуни *Вайгач*, відбулося затоплення берега. (Додам, що в останні десятиліття саме із-за підвищення рівня моря при-

йшлося змістити вище, на корінний берег, місцеву полярну станцію «Бухта Роджерса», але яка знаходиться в сотні кілометрів на схід. При цьому, рівень моря продовжує підвищуватись і до 2100 року може досягти відмітки 0,9 м, згідно зі сценарієм SSP3-7.0 IPCC [Vrangelia... 2024]). Втім, складається враження, що процес відбувається швидше.) По-друге, зазначені «70 м» могли торкнутися й узбережжя поблизу т. зв. мису Фоми, де, нагадаю, автор намагався дослідити історію знахідки Айнафака-Таяна-Громова, і що можна використати для деяких реконструкцій — див. розділ «Стоянка древніх мисливців на мисі Фоми (Томаса)».

Рештки нарти (на косі Ушакова). Рік виникнення локації визначити важко; можливо, кінець 1930-х. Орієнтовні координати — це 70.9725, -178.4551. Тут, в 1980-х, на березі бухти Роджерса, протилежному від корінного берега, приблизно в траверсі однойменної полярної станції, автор натрапив на рештки старої нарти. (Схожою на ту, якою користувалися на острові, зокрема, Ульвелькот і Чайвін.) Можна було б припустити, що раніше, десь неподалік, була «стоянка», адже нарти, навіть старі, тубільці, як правило, не залишають напризволяще в тундрі чи на узбережжі, поза межами постійного житла. (Принаймні автор не знає про такі випадки.) Втім, бувало, що в 1930-х на косі Ушакова хоронили тубільців. Зазвичай, у таких випадках, речі, покладені поряд, тубільці не залишали цілими. Таким чином, нарта могла бути не пов'язаною із місцями поховань. Незважаючи на відносну близькість коси Ушакова до полярної станції і селища, дістатися туди, наприклад влітку, не є справою простою. Потрібно мати якийсь транспорт і час. Тому косу Ушакова острів'яни відвідують не часто. В острівній літературі згадок про цю нарту автор не знайшов. Не виключено, що із-за підвищення рівня моря знайти її тепер буде важко.

Табори американської пошукової експедиції на USS Rodgers (1881–1882), на чолі з капітаном Р. Беррі (Robert Mallory Berry). Експедиція розшукувала сліди USS Jeannette. В даному нарисі розглянуто лише декілька відповідних локацій, корисних для уточнення місць перебування на острові пізніших експедицій. (Довідково: карта, укладена командою «Роджерса», довгий час була єдиною, і охоче використовувалася капітанами.)

Беррі-поінт (Berry Pt.¹⁶). Ця локація з'явилася на мапі острова в 1881 році, як найпівнічніша точка на острові, як вважали американці, і якої їм вдалося досягти, і яку назвали на честь свого капітана. Ініціатором міг бути прапорщик Хант (H. J. Hunt), який керував північною партією. Можливо тому, В. Гільдер вказав у своїй книзі, на карті-схемі, значення широти: 71°32'. Як показано нижче, в абзаці про перебування команди HMCS Karluk на північній косі (Icy Spit), ця широта була значно меншою за очікувану, і складала приблизно: 71°36'21.52"N. Зазначу також, що на пізніших, радянських картах, виробництва ГУГК, відповідного топоніма немає. Нещодавно в унікальному вікіпедійному нарисі «Robert Mallory Berry», створеному ентузіастами, з'явилася гіперпосилання на майбутній нарис «Berry Point», і, як бачимо, у ньому може йтися про найпівнічнішу точку (≈71.5798, -178.7310), яку розвідала експедиція.

Мис Еванс (Evan's Pt.). Топонім з'явився на найпершій мапі острова в 1881 році. Ініціатором міг бути прапорщик Хант (Hunt), який керував північною партією. З огляду на радянську карту 1:200000, актуальності 1974 року, група Ханта назвала так один (із чотирьох) мисів, які знаходяться між гирлами річок *Тундровая* і *Неизвестная*, і скоріше за все, західніший із них (71.5531, -179.8386), бо він був першим на їхньому шляху під час подорожі на вельботі. Судячи з мапи 1881 року, яку як раз і створював Хант, вони, вірогідно, вважали, що мають справу із трьома мисами, і їм могло здатися, що ні один із них не виступає на північ далі, ніж інші. (Насправді, північніше мисів існують рухомі, безіменні коси.) Втім, радянські картографи надали назву *Еванс* найпівнічнішому із чотирьох мисів (71.5832, -179.5763). Берег самого східного, одночасно, є берегом *р. Неизвестная*, де знаходилася «ізба» (71.5613, -179.4770), а тепер — її рештки. Цю ж «ізбу» бачимо й на картах ГУГК 1970-х років. Хто, коли й навіщо будував «ізбу-на-мисі-Еванс», забулося. Експедиційники давно її не використовують. Як свідчать дані ДЗЗ, там немає ні старих слідів (від важкої техніки), ні бочок.

Бухта Сумнівна (Doubtful Harbor). В кінці серпня 1881 року десь неподалік міг зупинитися на ночівлю прапорщик Хант та його команда. Детальніше — див. розділ «Табори та житла в бухті

¹⁶ На деяких картах, зокрема в книзі Гільдера [Gilder 1883], вірогідно помилково, — Perry Pt.

Сумнівній». Точне місце висадки невідоме. Втім на «карті Беррі», якою ентузіасти доповнюють тепер *e*-звіт експедиції 1881 року [Waldt & Arthur 2014], і про яку більшовики теж знали [Mineev 1936: 218], є маршрут Ханта. Карта свідчить, що місцем висадки міг бути зовнішній край коси (в майбутньому) *Сомнительная*, наприклад: 70.8646, –179.5734.

Гирло безіменної річки. Кінець серпня 1881 року. Так само, з огляду на «карту Беррі» (див. вище), це могло бути поблизу гирла (майбутньої) річки *Хищников*. Як орієнтир: 70.8965, –179.1446. У 1920-х на схожому березі міг знаходитися один із таборів групи Крауфорда (див. розділ «Табори Другої експедиції Стефанссона»). Отже, іноземні експедиції використовували схожі лоції.

Мис Гаваї (Cape Hawaii). 4 вересня 1881 року. Згідно із записами у бортовому журналі *USS Rodgers*, і за спогадами учасників експедиції [Waldt & Arthur 2014; Gilder 1883: 86], вісім членів групи лейтенанта Верінга¹⁷ провели тут ніч. (Ймовірно саме Верінг дав назву мисові. З огляду на «карту Беррі», це могло бути не буквально на (скелястому) мисі, а на косі перед ним, приблизно тут: 71.0148, –178.0432. (В радянську добу поряд розміщувалась військова частина, а на косі часто вивантажували різні товари, активно працювала техніка, тобто все первинне було докорінно змінено. Доступ сюди був обмежений.) Ранком Верінг вирушив на схід, і дістався острівця Скелетон, де [за Gilder 1883: 86] у піску знайшов тички, які вказували на присутність людей, а потім розгледів на кліфі, неподалік, флагшток, де знайшов записку з вітрильника *Corwin*. Детальніше про острівця Скелетон і цю записку — див. розділ «Житло [Таг'ю] поблизу гирла р. Кларк», «Табори експедиції вітрильника USRC Thomas Corwin».

Місце, де дослідницький загін Верінга залишив вельбот. Подія відбулася на північному сході о. Врангеля на початку вересня 1881 року. Відповідна позначка *Boat* є на карті-схемі експедиції *USS Rodgers* [Waldt & Arthur 2014: 38]. Згідно із рідкісними щоденниковими записами [Gilder 1883: 89], Верінг, обійшовши (майбутній) мис Піллар (у бортовому журналі — *Pillow Point*), зустрів важку кригу і вимушений був зупинитися. Текст Гільдера дає уявлення про цю частину маршруту. Можна припустити, що моряки вийшли на берег в (майбутній) бухті Драги, в складних погодних умовах, і намагаючись зорієнтуватися, підіймалися, ймовірно, на (майбутню) гору *Замковая*. Човен, частину спорядження і записку залишили десь на пагорбі, поблизу бухти. Точне місце нам не відоме. Втім, в записах полярників [Mineev 1946:27] стверджується, що це було в гирлі ручаю, який стікав зі східних (мабуть, західних, — *авт.*) схилів м. Верінг, і що у часи Мінеєва, десь там, ескімоси знаходили «некоторые предметы». Забрати усе спорядження морякам не вдалося. В наші дні, коли було оприлюднено бортовий журнал *USS Rodgers*, мені пощастило розшукати чималий перелік залишених моряками речей [див. Waldt & Arthur 2014: 30]. Там же, в зацифрованому журналі, задокументовано, що 22 вересня *USS Rodgers* таки дістався потрібного берега, і Верінг зміг забрати човен, залишений 3 вересня. Зважаючи на записи Гільдера і спогади Мінеєва, табір Верінга міг розміщуватися тут: 71.2390, –177.4973.

Табір на о. Геральда (див. нижче).

Табори Першої експедиції Стефанссона (команди *HMCS Karluk*)¹⁸. Історія бригантини *Karluk* (1912...1914) є широковідомою, особливо на заході [McKinlay 1976; Niven 2017].

Упродовж багатьох років саме від локацій таборів «Карлука» воліли відліковувати свої переміщення учасники інших іноземних експедицій. В рідкісних літературних спогадах, якими іноді могли користуватися окремі совітські острів'яни до 1990-х, прив'язка здійснювалася переважно за топонімами. Допоміжні мапи були схематичними, перемальованими, запозиченими у таких яскравих представників закордоння як [Stefansson 1925]. Далі, їх адаптовували під погляди радянських полярників [див., наприклад у Minnev 1946]. Про використання координат не замислювались, і до того ж відповідних приладів не мали. (Пригадую, що навіть досвідчені острів'яни дізналися принаймні про одну із локацій, що знаходилася в бухті *Драги*, тільки після 1985 року (див. далі), і могли знайти її на місцевості.) Автор вважає, що із-за багатьох «радянських» причин чисельні, і навіть дрібні, на перший погляд, прикмети перебування різних першопрохідців, були втрачені. Нижче автор додав лише декілька відповідних реконструкцій, які свідчать про зазначений стан справ. Для теми даної статті ці реконструкції

¹⁷ Згідно із записом в бортовому журналі, цит.: Master, H. S. Waring in charge, Asst. Surgeon J. W. Castillo, F. Bruch (BM), F. Berk (QM), J. Huvner (cF) [Huebner], Owen McCarthy (1cF), W. Grace (sc).

¹⁸ Розповсюджена назва — Canadian Arctic Expedition, 1913–1916.

є важливими, адже потерпілі від корабельної трощі карлуківці виживали, значною мірою, за рахунок ресурсів острова, у т.ч. вимушеного полювання. Одночасно, матеріал даватиме читачеві уявлення про кількість імен, які фактично були забуті.

Табір на косі Крижана (Icy Spit). Виник взимку 1914 року під тиском обставин, і був швидко залишений. На сучасних, пострадянських картах, цього топоніма немає. Втім, згадку про вихід карлуків на острів Врангеля саме на цьому узбережжі, ми знаходимо в спогадах капітана Бартлетта [Bartlett & Hale 1916; McKinlay 1976], і доповнюється вони картою часів капітана Беррі, 1881 року, але яка, у своїй північній частині, важко суміщається із сьогодишньою. (Втім, хай там як, саме ця карта подорожі *USS Rodgers* довгий час залишалася єдиним картографічним джерелом для полярних експедицій.) І хоча карта Беррі не могла бути точною, в силу різних обставин, вона зоставалася однією із найперших і найкращих. Однак, експериментальне суміщення її сучасною картою не обійдеться без зміни геометрії, тобто вимагатиме штучного викривлення. Але і така спроба є майже здійсненою, адже на карті Беррі залишилися деякі корисні підказки: *Icy Spit* знаходиться приблизно в 16 км на захід від *Berry Pt.*, який своєю чергою, є найпівнічнішою точкою острова¹⁹. (На радянських, і відповідно, пострадянських картах, цих топонімів немає.) В середовищі ArcMap, де оператор може скористатися допоміжною опцією пошуку найкращого накладання, із допомогою поліномів, ця реконструкція дає: 71.5798, -178.7310. Тобто, точка знаходиться приблизно в середній частині (майбутньої) коси Муштакова. У наші часи, згідно із GE-відбитком від 2014 року, в цій локації (і поблизу неї), нічого прикметного немає. Ніяких слідів табору. Дана мітка має суто історичне значення. Мені приходилося бувати на північних косах острова ранішньою весною, або ночувати там влітку. З огляду на отриманий досвід, зазначу: локація розташована «на усіх вітрах», і не задовольнила б вимоги команди вітрильника як місце для виживання (обігріву та поповнення запасів їжі із допомогою полювання). Мандрівники зробили правильно, що перемістилися східніше, в (майбутню) бухту *Драги*.

Табір в бухті Драга (на виду м. Верінг). Виникнення — зима 1914, залишення — осінь 1915. Влітку 1980 року автор дослідив цю локацію (разом із В. Шенталінським), знайшовши декілька переконливих доказів перебування карлуків, з огляду на рідкісні фотографії табору, опубліковані [McKinlay 1976: 115]. Тоді ж автор встановив на березі бухти стовпчик із табличкою, виготовленою із місцевих матеріалів підручними засобами. Згодом ентузіасти доповнили пам'ятку сучасним знаком — металевою пірамідою. В драгівському таборі карлукці протрималися, завдяки полюванню. Добували нерпу, лахтака, моржа, морську і напівморську птицю, збирали на скелях м. Верінг яйця птахів (переважно кайр). Локація: 71.2558, -177.5246.

Табір поблизу скелі Юлії (на виду м. Верінг). Виникнення — зима 1914, залишення — осінь 1914. Був тимчасовим, куди для полювання, на деякий час переселився ескімос Катактовік. В книзі [McKinlay 1976: 147] є фото, на якому моряки будують байдару, а на задньому фоні проглядає один із відомих старим експедиційникам, грот. Приблизне місце знаходження: 71.2105, -177.4620.

Табір поблизу бухти Роджерса. Виникнення — літо 1914, збезлюднення — осінь 1914. Неподалік від східної частини бухти *Роджерса*. В спогадах А. Мінеєва є текстовий орієнтир — «поблизу гирла р. Наша», а на карті-схемі [Mineev 1946: 133] — позначка місця поховання членів експедиції. На додаток, в книзі МакКінлі є фото цього ж поховання [McKinlay 1976: 133]. Якщо скористатися розрізненими текстами, то можна припустити, де приблизно знаходилося місце поховання: 70.9927, -178.2654. (Під час мого перебування на острові, ніхто ніколи не цікавився похованням.) Письменник [Shentalinsky 1988] згадував, що (в 1950-х?) поблизу р. *Наша* жив мисливець Айнафак.

Табори Другої експедиції Стефанссона. Виникнення — вересень 1921; залишення — серпень 1923. Маються на увазі усі місця перебування (висадки, літування, зимівлі) групи, створеної В. Стефанссоном (Stefansson), і потім очолюваної молодим геологом А. Крауфордом (Crawford). Найостанніший із таборів цієї експедиції став відомим тим, що в ньому чудом вижила тільки одна людина — інюпіатка Ада Блекджек (Blackjack). Її начальник, Л. Найт (Knight), загинув від скорбуту й був похований неподалік; інші троє членів експедиції загинули раніше, при спробі пішки досягти Аляски. В радянські часи нас привчали не згадувати про цю експедицію. В газетах і книжках рекомендували вважати стефанссонців

¹⁹ В. Гільдер [Gilder 1883: 65] зазначив, що *Berry Pt.* знаходився на 71°30'N. Втім, за сучасними даними (в середовищі GE) це дає приблизно 71°36'21.52"N.

інтервентами. Ніяких знаків-пам'яток ніхто навіть не намагався встановлювати. Однак про зазначені події острів'яни знали й сприймали їх як невіддільну сторінку історії. (Пригадую, що наприкінці років 1970-х в Ушаковському, в одній із кімнат дирекції заповідника, розміщувався примітивний музей, де на стіні висіли: копія світлини групи Крауфорда, інші фотосвідчення перебування на острові зарубіжних експедицій. В середині 1980-х, під час жахливої хуртовини, будівля згоріла. (Пожежу намагалися гасити швидко, як і буває в Арктиці, із допомогою трактора, навалюючи на руїни сніг.) На заході ж, навпаки, до експедиції завжди ставилися з повагою. Втім, навіть в доступній іноземній літературі, мені довго не вдавалося знайти саме координат ключових локацій. Щодо останньої, то рятувальна експедиція на *Donaldson* здійснювала пошуки у суцільному тумані. До того ж, стоянок у крауфордців було декілька. Відповідно до записів Л. Найта, після прибуття на острів, експедиція висадилась на високій піщаній косі приблизно у двох милях на схід від бухти *Роджерса* [Knight 1921]²⁰, при цьому в саму бухту вони не заходили — із-за т. зв. мертвих брижів, які накочувались з південного заходу. На перший погляд, це могло б дати підстави наміти першу точку-орієнтир в середній частині (майбутньої) коси *Ушакова*: 70.9775, 178.3611.

Більш ймовірно, що вони здійснили висадку далі, беручи до уваги як ті небезпечні хвилі, так і рекомендації лоцій, укладених попередниками, а саме Р. Бартлеттом, і тому в якості «високої коси» могли вибрати берег на схід від бухти, поблизу гирла (майбутньої) річки *Науа*. Потім, відповідно до записів А. Блекджек, в листопаді, вони перемістили табір на чотири милі західніше [Stefansson 1925: 297–305]. У щоденнику Найта цієї деталі немає. Втім вважатимемо це другою точкою-орієнтиром: 70.9575, 178.7271. У книзі Дж. Нівен знаходимо нотатку про те, що вже в серпні 1923 р. приблизно в 10 милях (на захід) від бухти Роджерса рятувальники знайшли безлюдний табір і записку, і рухаючись далі, натрапили на А. Блекджек, і було це поблизу бухти Сумнівної [Niven 2017: 236]. Утім розуміємо, що слово «поблизу» не дає належного уявлення про стан справ. В якості орієнтиру, це 70.8917, –179.1775.

Житла на півдні, заході, півночі та сході острова. Шлях до таких помешкань, розпочатий зокрема з півдня (із бухти Роджерса), міг займати декілька днів, і був не простим. Виникнення — переважно сер. 1920-х, залишення, найімовірніше — кін. 1930-х. (Роки залишення вказані мною як припущення, з огляду на відомі історикам складні події, описані, в тому числі А. Мінеєвим [Mineev 1946: XIII, XIV]²¹, після яких мисливська діяльність на острові надовго припинилася.) Взагалі, поява помешкань на півночі, поблизу найдовших кіс (*Муштакова*, *Чичеріна*, *Андріанова*, *Бруч*), чи на них, було результатом намірів керівників перших радянських експедицій (Г. Ушакова, А. Мінеєва), мати додаткові осередки — для промислового полювання (на полярну лисицю, ведмедя, моржа), привабливі для ескімосів. Ескімоси довго не погоджувалися залишати бухту *Роджерса* і казали Г. Ушакову, що боялися злих духів. Втім, пізніше, піддалися на умовляння, а точніше відчували мисливську вигоду. Врешті-решт, як писали полярники [див. Mineev 1946: 68, 74, 97], «на півночі» згодилися полювати Ків'яна і Нюко, а на далекому «заході» (від гирла річки *Гусиня* до гір *Драм-Хед*), Аналько, Кмо та Етуї. Однак в житті цей список імен і топонімів був значно більшим. На совітських мапах (М:200000, М:500000), щодо півночі острова, позначки *изба*, *разв.*, *зим.* знаходимо, зокрема, неподалік від річки *Шумная* (приблизно, 71.3456, –177.9011), навпроти коси *Бруч*, в гирлі річки *Гидрографов* (приблизно, 71.5578, –178.5682); поблизу мису *Еванс* (див. вище); поблизу лагуни *Нанауна* (71.3873, 179.4861); неподалік від гори *Томаса* (70.9405, 178.7044) (рис. 7 d). А згідно з авіамаршрутними мапами, які автору показували пілоти, — на косах *Муштакова* (71.5952, –178.9739) та *Чичеріна* (71.5271, –178.2819), залишки яких тепер вдалося не тільки розпізнати, за даними ДЗЗ, але й знайти відповідні рідкісні зображення в авторському архіві. Це дозволило пригадати, що в 1980-х біля руїн, на косі Чичеріна?, ми знайшли ребро Кита,

²⁰ За ориг. (Sept. 16... [1921]), «Прибули на сушу... і почали шукати гавань Роджера... Приблизно за 2 милі на схід від гавані ми побачили високу піщану косу... і висадили наше спорядження в сильному прибої».

²¹ Маються на увазі розділи «XIII. Чорная година...» та «XIV. Остров залечивает раны...», де йшлося про злочини і репресії, вчинені проти тубільців. Ім'ярек скористався повною копією книжки, яку отримав іще на острові, в 1980-х, дякуючи директору Л. Ф. Сташкевичу.

вірогідно сірого (*Eschrichtius robustus*), давнє мисливське знаряддя, експедиційне спорядження (див. рис. 7 b–c).

У просторі пласких одноманітних кіс подібні будівлі, нехай і примітивні, допомагали штурманам орієнтуватися. Привертає до себе увагу топонім *лагуна Песцовая*, що на півночі острова. Береги лагуни формують мис *Еванс* та острівець *Находка*. Як згадував Мінеєв, тамтешні мисливські угіддя виявилися настільки багатими (на песців), що острів'яни вирішили вважати території «заповідними». Відомо, що Таг'ю висловлював бажання переселитися ближче до лагуни *Песцовая*. То може «изба» (71.5613, –179.4770), залишки якої бачимо тепер на космознімках, поблизу м. *Еванс*, в гирлі р. *Неизвестная*, є прихистком, який належав Таг'ю? Там же, на півночі, є ручай *Лактаковий* і річка *Медвежья*, поблизу яких, мабуть успішним було полювання на морського зайця і ведмедя.

А от інший приклад, що стосується «юрт». У спогадах Л. Громова є запис про те, як влітку 1935 року він випадково завітав у табір Таяна і Анакуля, рухаючись на схід від мису *Лутке* уздовж внутрішнього берега лагуни, що формувала косу *Бруч*. На одній із мап, оприлюднених першими зимівниками [див. Mineev 1946: 250], є фрагмент цього маршруту Л. Громова. Там же Мінеєв додав позначку «1 юрта», а в десятку кілометрів західніше, «2 юрти», але щодо яких його карта-схема дає дуже приблизне уявлення про координати. Ба більше, під «1 юрта», скоріше за все, мало йтися про локацію, яка насправді знаходилася в семи кілометрах східніше (від позначки Мінеєва), неподалік від річки *Шумная* — де на мало використовуваному сьогодні листі карти R–01–III–IV «Устье р. Шумная», існує мітка *разв.*, тобто руїна. Це тут: 71.3519, – 177.8289. На одному із фото літньої стоянки Таяна [Mineev 1946: 187], що (начебто) була «на косі Бруч», видно чуми, а не «юрти», і значний водний простір. Тепер знати мемо, що зазначені події мали місце не на косі (Бруч), а на її виду, на внутрішньому березі однойменної лагуни. Щодо інших двох юрт, то можливо, їх могли збудувати і обслуговувати Ків'яна і Нноко (зі своїми сім'ями). Взагалі про ці «юрти» ми дізнаємося лише від Мінеєва, оскільки на мапах 1:100000 та 1:200000 (тим більше 1:500000) відповідних позначок не знаходимо (Г. Ушаков використовував слово *яранга*). Поєднання картосхеми Мінеєва із новітніми даними ДЗЗ дозволило мені знайти прямокутні сліди, залишені принаймні однією із таких «юрт» — на внутрішньому березі *лагуни Вульфсона* (71.4826, –178.2312).

Читаючи різні wspomини, розуміємо, що мисливські житла, зокрема, часів Ушакова та Мінеєва, частіше розташовували не на косах, куди взагалі діставатися важче, а на внутрішніх берегах лагун. Втім на косах острів'яни намагалися бувати, адже збирали там деревину, складаючи її у купи, і потім переправляючи далі, у тому числі в *бухту Роджерса*. Нотатка Мінеєва про збирання деревини, допомагає тепер зрозуміти, звідки на деяких північних косах могло з'являтися щось, схоже на купи плавника, як от на косі *Андреанова* (71.5266, –178.2704; 71.5266, –178.2690). Деревину збирали та не завжди мали можливість переправити.

Ймовірно раніше на півночі острова шторми залишили значно більше деревини, ніж бачимо на космознімках сьогодні, доки ту деревину не використали люди. Втім, дещо, із минулого «скарбу», залишилося. Для порівняння, на космознімках важкодоступного островця *Находка*, і досі можна роздивитися кілометрові смуги, майже вали, із деревини.

Отже, далеко не завжди споруди очевидного мисливського призначення, створені першопрохідцями поч. ХХ ст., помічалися геодезистами й потрапляли на совітські арктичні мапи (1:100000 і краще) — у вигляді таких позначок як *изба*, *разв.*, *зим*. При цьому, таких слів як *юрта*, а тим більше *чум*, геодезисти сер. ХХ ст. не використовували, хоча, як бачимо, «юрти» та «чуми» були первинними, і часто маркували собою тимчасові поселення, від яких на поверхні тундри нерідко залишалися сліди, помітні (на космознімках) через багато років. Та було, що ніяких слідів, достатніх для віддаленого дистанційного розпізнавання колишніх помешкань (як от поблизу лагуни *Нанауна* чи в гирлі річки *Гусиня*), мисливці поч. ХХ не залишили. Ці локації приходиться вираховувати заново.

Табори та житла в бухті Сумнівній. Першими (відомими нам) першопрохідцями, які найближче підійшли до цього берега і задокументували подію на мапі, були топографи аме-

риканської пошукової експедиції на *USS Rodgers*, на чолі із лейтенантом флоту США *R. Berry*, див. вище. Точніше — дослідницька група на чолі із прапорщиком Хантом, який мав від Беррі завдання обійти на вельботі о. Врангеля із заходу і закартувати його [Waldt & Arthur 2014]. Зазначу, що деякі топоніми, часів капітана Р. Беррі, 1881 р., є також на мапі, якою видавці проілюстрували частину маршруту вітрильника *USS Jeannette*, на чолі із Де Лонгом, що в 1879 р. дрейфував поблизу о. Врангеля. Втім Де Лонг бачив (і навіть замалював) південний берег острова здалеку. Вельбот Ханта відплив із бухти Роджерса 27 серпня 1881 року. Скоріше за все, саме Хант першим використав зазначений топонім — *Doubtful Harbor*, тобто «сумнівна гавань», який через десятиліття, трансформувався на совітських мапах в *Бухта Сомнительная*. Хантівців було семеро²², і вони мали із собою провізії на 20 днів, тому при можливості полювали дорогою, і могли зупинитися на ночівлю поблизу гавані, яка чомусь здалася їм сумивною, раз дали їй назву. Одна із локацій могла бути тут: 70.8645, -179.57335. Із спогадів [Gilder 1883] відомо, що моряки вполювавши ведмеда, понад тиждень використовували його м'ясо і нутрощі, включаючи печінку, і були дуже задоволені здобиччю. Звернімо увагу: моряки ні на що не жалілися, вживаючи печінку ведмеда, яка за багатьма свідченнями мала б бути «отруйною», та мусила викликати гіпервітаміноз.

На берегах зручної бухти Сумвної потім зупинялися різні експедиції. (Див. «Табори другої експедиції Стефансона».) В 1950-х в бухті розбудували військове селище *Звёздный*, яке знелюдніло в 1990-х. У всемережжі можна знайти чимало відповідних спогадів. Однак спогади про перебування мисливців, є рідкістю. Тому, хочу звернути увагу саме на них, адже в бухті Сумнівній, починаючи з часів Ушакова (сер. 1920-х), приблизно до поч. 1990-х, проживали ескімоси та чукчі, відбувалися виходи в море — для полювання на морського звіра (моржів, нерп, лахтаків), утримувались іздові собаки, нарти, упряжі. При Г. Ушакові декілька сімей згодилися переселитися в бухту. У спогадах можна знайти імена тих, хто часто бував у бухті чи жив там: Паля, Ан'ялик, Клю, Нноко, Таг'ю, Етуї, Таян [Ushakov 1990: 63, 73, 104]. Однак, найперші «юрти» з'явилися не в *Сумнівній*, а поряд із нею, в бухті *Давидова*. Як писав Мінесь, — на невеличкому миску із косою та внутрішньою бухточкою [Mineev 1946: 58]. Приблизна локація: 70.8746, -179.4223. Згодом це поселення перемістилося на дві милі (західніше), ближче до колишнього поселення американців [Ushakov 1992: 40]. З роками на картах ГУГК там з'явиться позначка *изба*, приблизно от тут: 70.8893, -179.4751. Сучасні GE-зображення дозволяють розгледіти неподалік, навколо невеличкого озера, сліди перебування людей. Так чи інакше, основне поселення перемістилося у *Звёздный*, на березі річки *Сомнительная*. Прісна вода мала значення. В останні десятиліття селище знелюдніло. Основний пейзаж — старі будівлі, які руйнує час. Іноді влітку заїжджають експедиції.

Зберігся будиночок, в якому мешкав мисливець Ульвелькот зі своєю дружиною Клю: 70.9371, -179.6240. У них часто зупинялися В. Й. Павлов та С. Чайвін, які мали свої собачі упряжки. Осінню 1978 року мені доводилося виходити в море на вельботі, яким кермував Ульвелькот, під час полювання на моржів, а також бачити як розділюють здобич і підготовлюють м'ясо для довготривалого зберігання, ферментації (див. рис. 6 *a-c*). Одного разу, спілкуючись з Ульвелькотом, я помітив у нього у дворі *еплікатет* — з виду старий, давно невикористовуваний, і тому перепросив, чи можу я його забрати. Старий мисливець дозволив. Порівнявши потім еплікатет Ульвелькота з екземпляром, який описав наш земляк Л. Портенко [Portenko 1972: 241] (див. рис. 6 *d*), вірогідно маючи за зразок виріб із Уелена, можу зазначити, що руківка ульвелькотського, так само, була скручена з очинів. Приспособа мала, здається, сім металевих кісточок (*i'i'm*, чук.), розміром з волосський горіх, закріплених на мотузках, які мали не стільки еспіпсну, скільки паралелепіпед подібну форму. В східносибірській літературі можна зустріти іншу назву цієї зброї — *болá(c)*. Металевих кісточок в ній може бути чотири. (Мотузки нагадували ті, якими харчовики перев'язують сушену чи копчену рибу. Втім, у давнину це мали б бути оленячі жили.) Л. Портенко зазначав, що на Чукотці тубі-

²² Згідно із записом в бортовому журналі, цит.: Ensign H. J. Hunt in charge, Asst. Eng. A. V. Zane, A. Lloyd (cT), J. Johansen (sea), J. P. Quirk (CM), Ed. O'Leary (1cF), Frank McShear (sea) [McShane].

льці застосовували еплікатет для полювання на гаг. Мені відомо тільки те, що на о. Врангеля пристрій використовували для полювання на білого гуся. Місцем для полювання обирали перевали, де люди ховалися за камінням, очікуючи, поки зграя птахів пролетить поряд, низько над землею. Після 1970-х років еплікатети ніхто не використовував. Ульвелькоту він був непотрібний, тому і віддав. В книгах Ушакова та Мінеєва про такий спосіб полювання тубільців спогадів немає. Проте Мінеєв зазначав, що гусячі яйця збирали тисячами, а самих птахів стріляли сотнями, і навіть солили м'ясо на зиму. Додам також, що мабуть Ульвелькот був чи не останнім на острові, хто використав для захисту *спис*. У моєму щоденнику зберігла запис, мов у 1980-х, захищаючись від ведмедя, Ульвелькот поранив ним звіра.

Житло [Таг'ю] поблизу гирла р. Кларк. Уперше ця річка (іще без назви) була покладена на карту у вересні 1881 року американськими геодезистами на чолі із капітаном Беррі [Berry] — це згідно із декількома версіями копій його карт, опублікованих в Німеччині та США [Peterman 1882; Muir 1917]. На радянських мапах ГУГК масштабу 1:200000, актуальності 1974 року, а також 1:500000, актуальності 1983 року, на *м. Корвін* (див. нижче), під додатковою горизонталлю, тобто майже на березі, є позначка *зим.*, тобто зимовище. Дуже приблизно — в точці [71.0672, -177.7138]. Втім, сьогодні на GE-відбитках (2016 року) можна розрізнити прямокутні контури житла, а на EE-відбитках (2020? року) — два контури, і навіть окремі колоди, що лежать поряд — це в локації [71.0729, -177.7182]. Тобто не біля моря, а в пів кілометрі від нього, на правому березі річки. При цьому, на першій із перелічених мап виробництва ГУГК, річка має назву *Кларк*, а на другій *Клер*. (Це є додатковим прикладом того, як первинні, англійські топоніми, змінювалися радянцями на російськомовні.) Однак, первинна назва — це *Clark* [див. Rosse 1883]²³. У щоденниках Г. Ушакова [Ushakov 1992] згадок про дану річку немає. А. Мінеєв [Mineev 1946: 67] називає її *Клер*, і пише, що займався вивченням річки, а також навів декілька цікавих нотаток: а) восени 1931 року промисловець Таг'ю оселився в гирлі *Клер*; б) в гирлі *Клер*, в 30 км від Роджерса, існувала напівзруйнована юрта, в якій ніхто не жив, яку тубільці не розтягли на дрова тільки через те, що він, А. Мінеєв, заборонив це робити. (Зазначу, що звідти до бухти Роджерса, напрямки, приблизно 30 км.) Пригадую, що в 1978–1988 рр., під час моїх рідкісних екскурсій водою в ту частину острова, решток житла ми не бачили, бо з води їх не видно. Додам, що із найперших карт острова к. XIX ст., створених американськими геодезистами (з вітрильника *Rodgers*), та із рідкісних текстів, залишених ними, ми знаємо: американські першопрохідці іменували ту потужну річку *Skeleton*, а на своїх мапах, в її гирлі, креслили однойменний острів. В перекладі з англійської топонім читатиметься як *скелет*. І дійсно, в записці одного з учасників [Rosse 1883: 2] є нотатка про те, що на березі вони знайшли скелет кита. В книзі Гільдера [Gilder 1883: 86] — кита і моржа. Надалі рештки могло змити повенями і штормами.

Весною острівні річки стають бурхливими. Із записів Л. Найта відомо, що в 1923? році геологу А. Крауфорду прийшлося долати *Skeleton*, майже плавом. Підсумовуємо: саме мисливська локація поблизу гирла *Кларк* з'явилась в 1931 році, з ініціативи Таг'ю, для полювання на білих ведмедів, і ймовірно острів'яни допомагали мисливцю побудувати «юрту» із колод, які збирали на найближчому пляжі. Чи була локація успішною для Таг'ю, з огляду на його бажання добувати ведмедів, не відомо. (Деяке увлення про відвідуваність саме цієї частини острова ведмедами дають, зокрема, дані обліку лігв [див. Prydatko-Dolin 2022] — принаймні в 1980-х роках лігв там було не багато, втім як і весняних слідів.) Цікавим є той факт [Rosse 1883: 2], що команда *Corwin* знайшла в гирлі *Clark River* рештки кита (без китового вуса), що може свідчити як про віддалені наслідки діяльності мисливських, китобійних суден, так і про тимчасову висадку якогось з екіпажів. Нагадаю: якийсь час в гирлі *р. Кларк*, на *о. Скелетон*, існував табір карлукців, де ночував, зокрема, МакКінлі.

Табори експедиції куттера USRC Thomas Corwin²⁴. В 1880 та 1881 роках цей куттер під командуванням Келвіна Л. Хупера, капітана, та Майкла Хілі, виконавчого директора, шукав в

²³ Можливо — на честь Е. W. Clark, керівника Revenue Marine.

²⁴ Не плутати із вітрильником *USS Corwin*.

Арктиці сліди дослідницького вітрильника *USS Jeannette* та двох китобійних суден — *Vigilant* та *Mount Wollaston*. Кутгер відвідав о. Врангеля та о. Геральда. Американські натуралісти [Muir 1917; Nelson 1918] залишили унікальні фундаментальні спогади про подорож. Моє дослідження торкатиметься лише декількох епізодів.

«Знак капітана Хупера» (поблизу гирла річки *Кларк*). Локація фігурує на найперших іноземних картах [див. Rosse 1883; Muir 1917; Waldt&Arthur 2014], бо маркує місце висадки команди парового вітрильника «Корвін» на о. Врангеля в 1881 році, і як довго вважалося, було місцем найпершої висадки європейців на острів — *first landing*. (Допоки суспільство не вчиталося у звіті капітана Е. Долмена — див. нижче.) На одній із перших карт Р. Беррі, нещодавно включеній ентузіастами в зацифровану версію бортового журналу *USS Rodgers*, на лівому березі річки (пізніше — *Кларк*), в гирлі якої є острів «скелетів» (*Skeleton*), існує позначка *Hopper's Flag*, тобто «прапор Хупера». В книзі [Muir 1917], там же, — *Hooper's Cairn*, тобто гурій Хупера. На радянській карті 1923 року, видавництва Головного гідрографічного управління, читаємо дещо зовсім інше, дивне (рос.): *О[остров] Скелетовъ, могила*.

Втім ця начебто «могила» могла потрапити на радянські карти на декілька років раніше. Наприклад [Mineev 1946: 218] опублікував у своїх спогадах креслення геолога Кириченка, в обробці П. Толмачова, виконане в 1912? році, за результатами експедиції «Вайгач», де також, помилково, позначено якусь «могилу», що є результатом незнання англійських першоджерел. Для наших цілей «знак Хупера» не може залишатися поза увагою, хоча саме табір корвінці тут не встановлювали і ніяких «могил» не залишали, а полюванням займалися лише попутно. Якщо координати локації «71°04'N, 177°40'W», вказаної капітаном Хупером у звіті²⁵ для конгресу [Hooper 1884: 66], візуалізувати в GE-відбитку, то побачимо що сьогодні ніякого «знаку» або слідів від нього в тундрі немає. На карті, оприлюдненій дуже давно [Muir 1917: 180], місце розташування гурія позначено прямокутником. (В масштабі його карти, на місцевості, це даватиме прямокутник зі сторонами більшими за півтора кілометри.) Центр фігури знаходитиметься майже за 400 м від (сьогоднішньої) берегової кручі. Втім, вірогідно, флагшток розташовувався ближче. Гільдер [Gilder 1883: 87] залишив наступне уточнення: коли лейтенант Верінг залишав дане історичне місце, то воно вирізнялося «*by a perpendicular column of rock about fifty yards from the point and about one hundred feet high*». Тобто прикметною скелею висотою близько 30 м, в 45 м від «точки» (тобто від флагштока?). Так чи інакше, на доступному GE-відбитку, станом на серпень 2019 р., як в умовному центрі «прямокутника Мюра», так і поблизу нічого прикметного не вдається помітити.

Та головне, як з'ясував автор, причиною зникнення «знаку Хупера» було втручання радянської людини. У щоденнику Г. Ушакова [Ushakov 1982: 145] залишився унікальний спогад: 13 жовтня 1927 року, перебуваючи неподалік від о. *Скелетон* (тобто в гирлі р. *Кларк*), вони (разом із Павловим) помітили, що в кілометрі від них на північ, на кручі, є тичина, на якій в 1881 році був піднятий американський прапор. Діставшись тичини, мандрівники зрубали її на дрова, при цьому, ніяких документів не знайшли. Втім, як на мене, такий хід подій тільки додає запитань, адже за свідченням [Gilder 1883: 87], коли у вересні 1881 року лейтенант Верінг побував тут, а потім залишав флагшток, то вилучив два коротких тексти, що знаходилися у плящі, але залишив на місці копії замість оригіналів. (Куди поділися копії — загадка.²⁶) Перебуваючи на місці Верінг (із командою), вони не полювали, оскільки не мали на те часу. Ушаков із Павловим добули одного ведмеда, а двох поранили.

Місця виходу на берег капітана Долмена. Капітан Е. Долмен (Dolmann) був найпершим європейцем, хто висаджувався на острів Врангеля [Lindeman & Wolkenhauer 1881; Barr et al.

²⁵ У версії (для The New York Times, November 7, 1881), замість 71°04'N, видавці помилково вказали 70°04'N. Та все одно, ця точка знаходиться далеко в морі. Якщо припустити, що при визначенні широти у Хупера виникали проблеми, а довгота була правильною, і задати широту, приміром, як 71°04'59", то така мітка опиниться неподалік від «прямокутника Мюра». Така реконструкція дає приблизно: 71.0831, -177.6664.

²⁶ Щось схоже мало місце у відношенні бухти Сумнівної, де йшлося про іншу американську стоянку. У першому виданні щоденників Ушакова [Ushakov 1982] мав бути розділ «Записка в бутылке», однак у тексті нічого подібного не знаходимо, так само як у перевиданні щоденників [Ushakov 1990].

2004]. Чомусь в іноземній, а ще більше в радянській літературі, висловлювалися сумніви відносно цієї історії. Втім ще 1881 року публікація доктора Ліндемана, в *Deutsche Herausgegeben von der Geographischen Gesellschaft*, була дуже переконливою. Мабуть, в колишньому СРСР про неї взагалі не знали. Упевнений, що й про публікацію Петермана [Peterman 1882], про вояж *USS Rodgers*, із найпершою картою Беррі (Berry), в СРСР знали тільки одинаки-енциклопедисти, такі, наприклад, як В. Купецький²⁷. В статті Ліндемана є наступні слова (переклад з німецької мій):

«... стверджують нібито Земля Врангеля ніколи раніше не відвідувалася. Це неправильно... бо у роки, зі сприятливими [для плавання] льодовими умовами, капітани американських китобіїв висаджувалися там на берег, але [відповідні події] просто не отримували належного розголосу.»

В якості доповнення згадаймо нотатку І. Россе про знахідку решток кита, без китових вусів, командою *Corwin*, на островці *Skeleton*. До слова, там же корвінці знайшли: дерев'яний клин, догу (дошку від бочки) і фрагмент рангоуту. (Додам, що фрагмент щогли перші мореплавці знаходили також в бухті Роджерса — див. нижче.) Дивно, що В. Гільдер піддав сумнівам свідчення капітана Долмена, пишучи, мов той капітан напевне висаджувався не на острові Врангеля [Gilder 1883: 68]. Інша справа, що обставини не дозволи Долмену замапувати свою мандрівку на острів належним чином. Дві локації, координати яких вказує Ліндеман, спираючись на доповідь Долмена, знаходяться в морі. (Можливо, як і у випадку із Хупером, німецький капітан, із різних причин, не зміг точно визначити широту.) Тому, так само як у прикладі із Хупером, ім'ярек штучно змістив «долменову» широту у бік суші, залишивши довготу незмінною. В такому разі місцями виходу капітана на сушу могли бути: а) пляжі поблизу (майбутньої) бухти Роджерса; б) пляжі поблизу гирла (майбутньої) р. *Кларк*.

Старовинна монета XIX ст. (невідомого походження). З мого щоденника: «м. Шмідта, ГМО, 15 травня 1987 р. Невідомо коли, А. К. Раджабов (Фіз.-техн. ін-т, Душанбе, Тадж. РСР), знайшов на нашій полярній станції монету 1840 р., діаметром 2,4 см, номіналом $\frac{1}{2}$ коп.». Як подібна монета XIX с. могла потрапити на острів, на полярну станцію, є загадкою. Втім можна припустити, що на березі і далі будуть знаходити «щось» подібне, подароване морем, і не обов'язково пов'язане саме із відвідуванням острова. (Див. нижче свідчення Гільдера).

Старовинний дзвіночок XVIII ст. (невідомого походження). У спогадах [Shentalinsky 1988: 64, 65], із посиланням на полярника Лазарева, засвідчено, що в 1953–1955 рр. на косі північніше м. Блоссом, той знайшов мідний дзвіночок лиття 1765 року, із написом. Лазарев передав знахідку Морову, начальнику п.с. «Бухта Роджерса». Знахідка десь загубилася, позаяк Моров пішов за світи, а його родичі знаходилися чи то в Ростові, чи то Києві. В. Шенталінський додав, що Лазарев знайшов дзвіночок неподалік від мисливського прихистку Ульвелькота. На листі мапи R-60-XI-XII «Мис Блоссом», станом на 1974 р., схожа за цим описом *изба* знаходилася тут: 70.8242, 178.7898. (Заразом знатимемо, що Ульвелькот жив не тільки в бух. Сумнівній.)

Острів Геральда

З огляду на важкодоступність острова, усі події які на ньому відбувалися, завжди привертатимуть увагу. Нижче автор додав лише декілька епізодів, а для дослідження скористався новими можливостями, які надають дані ДЗЗ. Долучено й маловідомі опитувальні відомості.

«*Місце висадки моряків HMS Herald*». Капітан — Генрі Келлет (H. Kellet). Згідно з [Seemann 1854: 115–117] подія відбулася (19?) серпня 1849 року, в південно-східній частині острова. Одночасно — це був день відкриття та надання імені острову, підняття на ньому прапора Англії. Координати саме місця висадки залишилися невідомими. Після нашого (із М. Стішовим) довготривалого перебування на острові в 1986 р., ми переконалися, що на нього можна піднятися лише в декількох точках. Якщо йдеться про «південний схід», то це могло бути між (майбутніми) мисами *Южый* та *Островершинный*, а ще точніше — поблизу гирла струмка, названого нами *Вейки* (71.3595, –75.5379).

²⁷ Із В. Купецьким автор зустрічався в 1980-х в Певеку, і деякий час листувався із ним.

«Місце висадки моряків USS Rodgers». Згідно із бортовим журналом USS Rodgers [Waldt & Arthur 2014: 32, 37], спроб висадитись на острів було декілька, адже намагались розшукати гурій капітана Хупера, роджерсці, одночасно, видивлялися, де можна було б піднятися на маловідомий їм скелястий острів. Згідно із бортовим журналом, висаджувалися, ймовірно, 15, 28 і 29 вересня 1881 року. 29 вересня спроміглися стати на якір найближче (71.35, -175.60), в районі (майбутнього) мису Южний. Нагадаю, що на початку вересня поблизу гирла річки *Кларк*, що на о. Врангеля, Верінг знайшов записку капітана Хупера, де було зазначено, за Гільдером (с. 87): *a 'cairn' with information inclosed, may be found on the northeast summit of the [Herald] island*. Мов шукайте десь на північно-східній вершині. В спогадах Гільдера [Gilder 1883: 77] зберігся рисунок «Placing records on Herald Island», на якому видно декілька великих колод і кострище. Мені доводилося бувати на острові [Prydatko-Dolin 2009], і можу припустити, що на рисунку Гільдера — найближча до берега частина (майбутньої) *коси Дмитрієва*, приблизно осьде: 71.4089, -175.7473. Там, на *косі Дмитрієва*, ми теж виділи принаймні одну із великих колод, зі слідами від вогню (див. рис. 7 f). Так чи інакше в 1980-х, у порівнянні із 1880-ми, колод стало менше. Море активно наступає на косу і буває, тороси повністю заповнюють її. Щодо «гурія», то насправді він розташовувався не на косі, а на вершині острова. За підказкою архівістів — десь там, де потім, в 1954 році гідрографи судна *Донець* встановили астрономічний знак [Troitskiy 1981]. Влітку 1986 р., сходячи на гору, названу нами *Нельсона*, ми натрапили на цей знак приблизно в 71.3659, -175.5616. З мого щоденника:

«24 липня 1986 р... оглядаю гурій, що стирчить на вершині гори — конус із каміння, понад два метри заввишки. Хтось розмістив його якнайвище, і мабуть, замислив як геодезичний знак. Гурій як гурій, яких ми бачили чимало... Між каменів блищать лінзи льоду, тому відмовляємося від думки розібрати споруду, аби спробувати знайти хоч якусь записку. Залишили все як було...»

Вважаю що в 1954 році гідрографи «Донець» мали б залишити на вершині гори, біля гурія, хоч якесь повідомлення (для інших), а так мовчки забрали усе із собою, і перемістили у просторі, кудись там, повідомлення Хупера виробництва 1881 року, яке пролежало в архівах міста Ленінград аж до 1971 року, і далі, із великими труднощами, було розшифроване реставраторами, і тільки в 1980 році побачило світ в *Известия ВГО*. До того ж Хупер просив: той хто знайде записку, нехай передасть її в морський департамент США. Не передали. Таким як ми, а разом й американським історикам, прийшлося чекати майже сотню років.

Під час перебування поблизу Геральда, роджерсці вполювали декілька птахів, ведмедя, а також скористалися нагодою поповнити запаси м'яса для собак, натрапивши в морі на загиблого кита. Неподалік від Геральда вони бачили 7 китобійних суден, зокрема, *Coral* та *Belvedere*, і були свідками того, як три вельботи переслідували кита.

«Місце висадки (і загибелі) групи Андерсена». 11 січня 1914 року на північ від острова була пошкоджена кригою і затонула бригантина *HMCS Karluk*. Подія увійшла в історію дослідження Арктики як гучна [Bartlett & Hale 1916; Stefansson 1925; Niven 2001]. 29 січня семеро моряків (із 25) вирушили у бік о. Врангеля, але заблукали й опинилися поблизу о. Геральда. 1 лютого троє повернулися назад, а четверо, на чолі з Андерсеном²⁸, із запасом їжі, розрахованим на тиждень-два, і однією собачою упряжкою, пішли далі. Лише 29 вересня 1929 р. рештки групи випадково знайшов на о. Геральда американський корабель — *MS Herman*, капітан Лейн (L. Lane) (див. рис. 7 e-f). Преса повідомляла, що першим побачив рештки мисливць-фотограф Сноу [за The Stefansson... 1925]. Саме там, де в 1881 році висаджувався загін з *USS Rodgers*, див. вище, тобто у підніжжя *коси Дмитрієва*. Як орієнтир: 71.4091, -175.7466. Сніжило, тому пошуки усього цінного були утруднені. За те легко знайшлися сліди від вогнища. Більш детально про знахідки — Дж. Нівен [Niven 2001: 3–6]. Серед усього іншого натрапили на зброю (30–30 Winchester) і набої. Багато що вказувало на загибель, не пов'язану із голодом. Весною-влітку 1986 року мені, разом із М. Стішовим, довелося більше як місяць попрацювати на Геральді, що дозволило ретельно оглянути острів [Prydatko-Dolin 2009]. Ніяких артефактів історичного значення ми не знаходили, окрім гурія, встановленого на південно-східній вершині, мабуть, залишеного в 1950-х гідрографами [див. Troitskiy 1981].

«Кремінний пістолет» (з острова Геральда). У моїх щоденниках зберігся запис від 14.05.1980, зі слів мисливця В.І. Павлова²⁹: «у 1952 р. на о. Геральда висаджували моряки "Красин", і знайшли там кремінну пістолет. Її забрав геолог Басов. ... Натрапили на кришталь, але він був не високої

²⁸ A. Anderson (first officer), C. Barker (second mate), J. Brady (sailor) and A. King (sailor) [Niven 2001: 153].

²⁹ Владимир Иосифович Павлов (рос.).

якості..". Тобто йшлося про зброю з ударно-кремінним замком, яка з'явилася не пізніше поч. XVI ст., і якій потім знайшла основне застосування на флоті. Можна припустити, що то міг бути, наприклад, мушкетон-пістолет. Але не обов'язково. Щодо «1952» і «Красин», то Павлов дещо помилився. Річ у тому, що криголам «Красин» заходив на о. Геральда в 1935 році, а не в 1952. Зате в 1954 році на Геральді працювало гідрографічне судно «Донец», див. вище. Як мені вдалося з'ясувати, в 1952–1954 роках геолог В. М. Басов очолював експедицію на о. Врангеля. (Папери В. Басова зберігаються десь у Міасі, РФ.)

Довідково: В. Й. Павлов, син Й. М. Павлова та ескімоски Асенго, народився на о. Врангеля в 1920-х, і після смерті батька виховувався в родині Г. Ушакова. Він дійсно, міг зустрічатися із геологом Басовим. Хлопцеві було тоді приблизно 30 років. Спогадам В. Й. Павлова можна довіряти. Додам також, що це не єдиний випадок знахідки/втрати зброї, або набоїв, на островах: в кінці 1920-х на косі Дмитрієва (о. Геральда) знайшли вінчестер і набої до нього (див. вище); в 1980-х група археолога Теїна, за підказкою місцевих жителів, шукала і знайшла на косі, поблизу бухти Роджерса (о. Врангеля), 37 патронів іноземного виробництва [Tein 1983: 32]. З якоїсь причини вважали, що їх залишили «інтервенти», втім, див. розділи «Табори першої експедиції Стефансона...» та «Табори американської пошукової експедиції на USS Rodgers (1881–1882), на чолі із капітаном Р. Беррі...».

Обговорення деяких джерел інформації

Метою огляду є очевидна необхідність виокремити серед множини розкиданих у всемережжі історичних відомостей ті, які заслуговують на найбільшу увагу в рубожах обговорюваної нами теми, і які допомагатимуть краще осмислити не тільки походження місць перебування, проживання і діяльності древніх морських мисливців (на трьох названих островах), так і те, як змінювалася уява перших європейців про їхню приналежність до конкретних протоетносів, зіставляючи вихідні, поверхневі висновки першопрохідців із відмінними, сучасними поглядами, і які ґрунтувалися на потужніших, інструментальних дослідженнях.

Заразом автор хоче проілюструвати вітчизняному читачеві, якою заплутаною, а головне маніпулятивною, буває сьогоднішня російськомовна інтернетівська історична спадщина, до якої вимушено приходиться звертатися навіть у такому етно-, зоо-, географо-, археологічному дослідженні. До того ж не є новиною, що зазначена спадщина зазнавала (і ще довго зазнаватиме) впливу величезних імперських амбіцій.

Раніше у вітчизняній літературі такий ретельний та ще й критичний огляд з історії відкриття та вивчення (окремих) далеких островів Східної Арктики, з боку російської імперії, а заразом і їхньої прадавньої мисливської спадщини, як це сьогодні зробив автор, ніхто не те що не робив, а навіть не замірявся робити, зважаючи на відомі усім ризики отримати звинувачення у критичності «бездоганної» історії розширення імперії на Північ.

Додам (для моїх студентів), що занурення в подібний, у чомусь навіть агресивний матеріал (без готовності здійснювати прискіпливий критичний аналіз, без намагання вишукувати й читати першоджерела, а не перекази переказів), є справою ризикованою. Інакше прийшлося б сприймати за правду очевидні викривлення. Їх, в колишній московській, а потім радянській імперії, накопичилося багато. От мов англієць, капітан Біллінгс (Joseph Billings), учасник експедицій Кука (James Cook), перебуваючи на службі в російській імперії (по контракту), з роками, непомітно переродився в росіянина «Іосифа Іосифовича Биллинга», або що датчанин-німець Беринг (Vitus Jonassen Bering), такий самий контрактник як Біллінгс, раптом став «Іваном Івановичем Берингом»³⁰, і так далі.

Так склалося, що в нашій частині планети найпоширенішою пізнавальною літературою (із топонімічних й етнографічних питань щодо Східної Арктики), довгий час залишалася ім-

³⁰ В російськомовній вікіпедії досі бачимо маніпулятивне: «русский мореплаватель немецкого происхождения, офицер российского флота». В україномовній — «данський морський офіцер на російській військово-морській службі». В Греков [Grekov 1960: 23] помітив, що в тодішній імперії командора знали також як *Витезь Беринг* (рос.), мабуть як похідне від *Vitus*.

перська, російськомовна продукція. Багато «деталей», які дожили до нашого часу, часто були результатом не тільки переписувань та змін, але й наполегливого нав'язування світові імперського бачення. От декілька інших прикладів, дотичних до нашого дослідження:

1) тубілець Дауркін (якого часто згадують в імперському всемережжі, як одного із перших картографів Чукотського півострова), був хлопчиком-полонянином росіян в XVIII ст.³¹ Автори «тої сторони» забувають додавати, що первинно «Дауркін» мав ім'я Тенгітан, і був сином *коряка* та *чукчанки*, а вже потім, потрапивши в полон, за висловом Пленісера³², «принявши накінець Християнської закон», перетворився пізніше, у вікіпедійні часи, на «Дауркин Николай Иванович... российский географ, путешественник... крещеный»;

2) широковідомою є так звана, «карта [Чукотки] Дауркина», яка несподівано (як для рукопису тубільця сер. XVIII ст.), виглядає тепер як професійне картографічне креслення, а точніше, деревочилітографічний відбиток, і яке, начебто, потрібно шукати в «Месяцеслов исторической и географической...», хоча насправді, у Тенгітана-Дауркіна, це був [за Grekov 1960: 374] «чертеж ветхий с чернильными пятнами»³³, отже мав дуже примітивний, дорожній вигляд. І додаю від себе, що зазначений вище старовинний часопис, мав не зазначену, осучаснену, а старослов'янську назву «Мѣсяцесловъ историческій и географическій на 1780 годъ». В 1960-х дауркінове креслення оприлюднював, у вигляді чорно-білої копії, Д. Греков, посилаючись на архівне зображення «№ 23435» зі сховища «ЦГВИЯ ф. ВУА», і додавав, що версії креслення/креслень вже оприлюднювалися іншими авторами в 1946–1952 роках [Grekov 1960: 209];

3) щодо «місяцеслова», то насправді в 1780 р. там, якимсь анонімом, опублікований десятисторінковий нарис, вірогідно авторства полковника Пленісера (?), із додаванням, на сторінці «142», популярної тепер у всемережжі карти (у т.ч. Чукотки) та нотатки, ймовірно від видавця, мов раніше дана карта, опублікована акад. Румовським за даними Дауркіна [Plenstner 1780: 36, 37, 143];

4) додаю, що у передруку нарису Пленісера, здійсненого через багато років інтернет-виданням «Восточная литература» зазначена нотатка (зі сторінки «142» місяцеслова), не потрапила. Отже «карта Дауркіна» могла б називатися і як «картою Пленісера», і як «картою Румовського», який (судячи по кресленню, оприлюдненому Д. Грековим), виніс на неї текст, який перед тим талановитий коряк-чукча розмістив, як часто робили, на полях. Ба більше, у правому нижньому кутку карти Дауркіна-Румовського-Пленісера є малопомітний допис: *Выр. Л. Сергієвъ*. Тобто даний відбиток (карти) був різьбленням, гравіюрою, яку створив (на дереві?) не Тенгітан-Дауркін, і не Пленісер, а художник *Л. Сергієв* (?), про якого ніхто взагалі не згадує. Іншою цікавиною для нас є те, що на карті Тенгітана-Дауркіна-Румовського-Пленісера-Сергієва, є також острів *Колючинь*, із дописом, мов на ньому живуть люди. Схожа нотатка про «живуть люди» є на зазначеній карті й далеко на півночі, аж біля Полюса, де начебто існують «землі кітегень», і мешкають оленярі «храхань». При цьому, далекі приполюсні «землі» нарисовані так переконливо, що не дивує, як могло трапитися, що в 1852 році, в тій імперії, могла вийти з друку мапа країн Півночі, укладена князем Д., на основі показів ясновидців, вирізана літографом Лапінгом³⁴. Іще раз: мапа, створена на основі показань ясновидців. В районі Полюса ясновидці намалювали величезну (іще ніким не відкрити) сушу, якій надали назву, що натякає на її незаперечну (майбутню) приналежність імперії.

Як до цих, так і до інших відомих імен, до доробку першопрохідців, приходиться звертатися досить часто, так само як і до інших поживклих архівів, часто важкодоступних тепер для вітчизняних, науковців, викладачів і студентів. Втім, це дає змогу нагадати як про зовсім забуті, так і про маловідомі факти, як от про те, що в ескімоському словнику, виявляється, є слово *бориц*, або що сьогоднішня Колючинська губа, з подачі її відкривача, капітана Біллінгса, спершу мала назву «графа Безбородьки» — представника українського аристократичного роду Безбородьків, державного діяча Російської імперії.

Отже, пошук відповіді на питання (про первинну назву якогось з островів) разом допомагає зрозуміти, якими протоетносами були населені найближчі території, до появи там пер-

³¹ Першим, хто привіз цю історію в московію-петербуржчину, ймовірно був Пленісер.

³² В місяцеслові 1780 р., як першоджерелі — *Пленстнеръ*; в монографії Д. Грекова — *Ф. Пленіснер*; на вебресурсі «Восточная литература» — *Пленіснер*, у вікіпедії — *Пленіснер*, *Plenisner*.

³³ З якихось причин «чертеж Дауркіна» і зараз не вдається швидко розшукати у всезнаючому всемережжі.

³⁴ Карта полярних стран... 1852. НЭБ (Инв. К-3-Арк-25-1). С.-П., 1.

ших топографів, і взагалі європейців, а точніше, як саме тубільці передавали назву своїх земель мандрівникам. Принаймні згідно із кресленням Шестакова-Павлуцького поч. XVII ст. [за Grekov 1960: 47]³⁵ на берегах океану і північніше «Святой нос» (= Чукотський півострів) проглядає «жительство чукчей», а далеко на півночі — начебто суша, начебто «населена шелагами». На кресленні Ремезова к. XVII ст.³⁶ зазначено, що десь там, розташоване «Море Ледокатос», і існують землі, зокрема, «Чюкчей» [Remezov 1701].) Про ескімосів — ні слова.

Щодо подальшої долі деяких артефактів. Автор звернув увагу, на те, що за спогадом Громова [Gromov 1941: 75] в 1938 році ескімос Таян передав один з артефактів, піднятих ним на мисі Томаса, ученому Геккеру. (Р. Геккер керував експедицією АН СРСР на о. Врангеля в 1938 році.) Отже, можна було очікувати, що, по-перше, цей артефакт мав потрапити принаймні у список здобутків експедиції, і далі у звіт. Втім, ні у Дикова, ні в інших дослідників немає посилань на відповідний спогад Геккера. В якості припущення зазначу, що найперше зручне джерело, в якому учений мав би згадати про артефакт, — звіт експедиції, трансформований потім учасниками в 1-й том зібрання «Крайний Северо-Восток Союза ССР...», виданий в 1952 накладом у декілька сотень примірників, та ще й із грифом «Секретно», і який, як несподівано з'ясував автор, за деякими усними відомостями, вірогідно підлягав знищенню на поч. 1990-х [див. Prydatko-Dolin 2021]. Інакше, чим можна пояснити відсутність цієї книги у всемережжі? Сьогодні лічені автори посилаються на неї. Однак сам артефакт (*ікло моржа*, яке могло служити наконечником списа), очевидно і зараз лежить десь на полицях.

Щодо походження назви острова Колючин. Безсумнівно, острів був відомий тубільцям материкових берегів Півночі із доісторичних часів, адже він розташований лише в десятку кілометрів від материка. Його добре видно із найближчих (і, очевидно, дуже давніх) поселень тубільців, зокрема тих, які на перших морехідних картах, оприлюднених європейцями, отримали назви *Нутепельмен* та *Ванкарем*. Згідно із [Leontiev & Novikova 1989: 97, 280] топонім *Нутепельмен*, скоріше за все, має чукотське походження; щодо *Ванкарем*, то його історія могла бути складнішою. Однак, прийдеться визнати, що первинна, місцева назва острова загубилася. Підстави для такого твердження є наступними. Сьогодні найбільш звичною, для пересічних читачів, стала російськомовна вікіпедійна версія, мов «среди эскимосов остров был известен под названием *Кулюсик* — «большая льдина», що потім було «адаптировано чукчами в *Кувлючын* — «круглое», «от которого произошло русское название *Колючин*». (І звернімо увагу на «кувлю» і «кулю».) Така конструкція подається читачеві із посиланням на зведення, виконане магаданцями [Leontiev & Novikova 1989:144]. Насправді ж, саме магаданці, по-перше, у переліку ймовірних джерел походження топоніма, вихідним ставлять чукотську мову, а вже потім ескімоську, і до того ж уточнюють, що ескімоський варіант був продемонстрований ними з огляду не на ескімоську мову взагалі, а на ескімосько-чаплінський її діалект. (Довідково: чаплінці — мешканці берегів Берингового моря. Стародавнім чаплінцям потрібно було долати на своїх шкіряних байдарах відстань більше ніж 500 км, аби дістатися о. Колючин, якщо це взагалі відбувалося.) По-друге, у тому ж зведенні магаданців є й інший приклад використання топоніму (співзвучного із «колючинським») чукотськими, а не ескімоським), але із зовсім іншої локації — це *Кулючитынуп*, що трактується ними як *Кувлючъытынуп* (с. 213), тобто «круглий горб», гора у верхів'ях р. Амгуема.

Бачимо, що панівна версія проходження топоніма *Колючин* (рос.) начебто обертається навколо слова, пов'язаного із чимось «круглим». (Хоча, хіба о. Колючин має круглу форму?) По-третє, своє зведення магаданці оздобили картою розповсюдження народів Півночі, на якій добре видно, що о. *Колючин* обернений до земель, здавна заселених чукчами, а не ескімосами. Втім автор звернув увагу на інший маловідомий факт: слово, схоже за вимовою на «кльюч» чи «кольюч», а саме *Kljutchenie*, є також на карті Біллінгса [Sauer & Billings 1802: 34], і відноситься воно до протоки, яка розташованої в Чаунській губі, тобто далеко від сьогоденної

³⁵ Цим кресленням було проілюстровано не тільки монографію Д. Грекова, 1960-х, який посилається на твір Ф. Врангеля, 1841, перевиданий в 1948, а також поки що єдиний вікіпедійний нарис «Павлуцкий...».

³⁶ На копії із е-архіву ФГБУ РГБ РФ проглядає олівцеве уточнення (щодо року): 1673 (*нідус*).

Колючинської губи. (До речі, на карті Біллінгса о. *Колючин* теж є, але він не має назви.) Отже, на чукотському узбережжі мандрівникам європейцям зустрічалися різні вимовляння чогось, схожого на «колючин» чи «кольючин». Пізнавальним є також те, що на карті Біллінгса сьогоденній Чукотський півострів має назву «Tschutchki». (Відчуваєте, читачу, різницю: «чукчі» і «тсчутцкі»? Це до питання про сприймання розповідей тубільців на слух.)

Тобто, по-перше, у дописах мореплавців-першопрохідців ні про яких ескімосів не йшлося. По-друге-і-третє, і що стане несподіванкою для прихильників ескімоської теорії походження «колючинського» топоніма, згідно зі словником [Menovchikov 1988: 180] *круглий* перекладається ескімоською як *акамкхтак*. Нічого схожого на «кулюсік». Зате, слово *far* («далекій», англ.) може звучати ескімоською як *kulutza* [див. Washington 1850: 136] — це зі старовинного словника версій ескімоської мови, укладеного для дослідників Арктики.

Отже, обидві топонімичні версії, із яких ми починали цей розділ, не виглядають переконливими. Крім того, мореходи часто лише приблизно, на слух, зі слів тубільців, передавали місцеві назви. Втім, як би не осучаснювалися морехідними спогадами XVII–XVIII ст. історії про о. Колючин, важко сперечатися із тим, що острів найчастіше відвідувався тубільцями із найближчих до нього материкових земель, а саме земель *Чукчів*, а не *Ескімосів*. Звідси — знайдені на острові Колючин древні артефакти начебто мали б бути пов'язаними, у першу чергу, із чукчами, а не ескімосами. Обережне «мали б» не стільки застерігає від швидких висновків, як націлює на інше: мабуть, ми маємо справу із значно складнішою, далеко не лінійною історією відвідування островів. У давнину їх могли відвідувати люди (наприклад, плейстоценової доби), і зникати потім, а за ними могли заходити інші (голоценової доби).

Щодо «загоризонтного» відкриття островів. Зі зрозумілих саме тепер (як імперських, так і антизахідних) причин, радянська література була перенасичена прикладами «загоризонтного» відкриття якихось земель на Півночі, у тому числі із посиланням на слова тубільців. (Бувало, і ясновидців.) Навіть досвідчені першопрохідці, європейці, піддавалися магії — вірити у щось неймовірне. У спогадах [Wrangel 1841 b: 349] є мало згадуваний тепер приклад, як один якут запевняв лейтенанта Анжу, цит.: «...какъ одна большая голубоватая звезда (Юпитерь) глотала другія меньшія звѣзды...Такимъ образомъ этотъ Сибирякъ простыми глазами могъ наблюдать затмѣніе спутниковъ Юпитера!» Дуже спірне твердження. Інший приклад: у подарунковому московському перевиданні спогадів Ф. Врангеля, видавництва ЭКСМО, 2011 року стверджується (с. 20), що Ф. Врангель дав ім'я (Матюшкіна) горі, що знаходиться на о. Врангеля в Чукотському морі. Як це? Врангель ніде не писав, що бачив (майбутній) о. Врангеля. Уперше береги цього острова увиділи на власні очі англійський капітан Келлет (H. Kellett), який назвав бачене *Plover Island*, далі німецький капітан Долмен (E. Dolmann), а потім американський капітан Лонг (Thomas W. Long) (див. вище).

Попередні висновки

З роками список відсвіжених локацій безумовно поповнюватиметься. Втім навіть у такому, початковому вигляді, він підказує наступне. Усі стоянки (древні і менш древні) знаходилися неподалік від узбережжя. На о. Врангеля дві (три?) стоянки доісторичного періоду, відомі із літератури, знаходилися на прибережних морських терасах на висоті до 40 м н.р.м., як і ті дві, що були додані до списку мною; менш древні (XIX...XX ст.) — як на прибережних морських терасах (житла довготривалого використання), так і безпосередньо в низовинній прибережній смузі, затоплюваній штормами. До цього часу ніде в центральній частині о. Врангеля ніхто не знаходив слідів перебування древніх людей. Втім знахідки рогів північного оленя на *р. Красный Флаг, Гусиная* та деінде [Gromov 1961: 18], давали підстави для висування відповідних цікавих припущень. В 1979 р., коли ми перебували на м. Блоссом, лісівник Ю. К. переповів мені, зі слів іншої людини, що в Тундрі Академії, «у Кита», колись знаходили «скелети моржів». (Тобто, якісь кістки моржів, переміщені людьми?)

У наш час, у зв'язку з очевидною зміною рівня моря, його підвищенням, стихія, очевидно, вже затопила, або продовжує затоплювати береги, де могли зберігатися сліди тимчасового

перебування морських мисливців. Як бачимо (із літературних даних, свідчень очевидців, даних ДЗЗ, і через зіставлення карт із даними ДЗЗ), зміни є суттєвими.

В якості прикладів — коса Дмитрієва (о. Геральда). На о. Врангеля — острівці *Скелетон* і *Находка*, узбережжя поблизу лагуни *Вайгач*, коси північного узбережжя (*Муштакова*, *Чичеріна*, *Андріанова*, *Бруч*) і південного узбережжя (*Роджерса*). Можна лише здогадуватися, скільки артефактів там могло бути взагалі, серед деревини, яку, як ми тепер знаємо, заготовляли в 1930-х у великих масштабах. Це лише здається, що пройшовшись по далекому північному берегу, швидко знайдеш якусь цікавину історичного значення.

З мого щоденника (координати приблизні): «5 липня 1982 року, о. Врангеля. В маршруті від гирла безіменного ручая, що в бухті Драги (71.2392, -177.4975), до коси Бруч (71.2923, -177.7103), знайшов 17 речей: губну гармоніку, запальничку одноразову, 15 пляшок...».

В інших маршрутах, зокрема, на косах півночі, мені в око потрапляли: пластикові пляшечки від есенцій, скляні шари, оплутані сіткою, жилки і капронові мотузки (часто), пляжне взуття, капелюхи, пластикові гідрографічні міні-буї (із написом-проханням передати їх в гідрографічну службу США за символічну винагороду), паливний бак від радянського військового літака, копил від нарти і таке інше. На південному узбережжі, поблизу бухти Сумнівної, я знаходив: старий зимовий торбаз, стару дерев'яну закидачку із металевими гачечками (≈*енаникватик*, чук.), для утримання на воді добутої нерпи чи лахтака, дошки. На західному узбережжі — скупчення кісток добутих людиною птахів (див. вище).

Унікальними у цьому відношенні, є рідкісні спогади [Rosse 1883: 2], про знахідки на острівці Скелетон, о. Врангеля, низки артефактів: скелету кита (без китового вуса), дерев'яного кілка, клепки від діжки, шматка лонжерона човна, уламку коробки з-під цукерок. Значущими є записи [Gilder 1883: 93, 94], у моєму перекладі з англійської:

«...Піщана коса біля гавані Роджерс, втім як і усе узбережжя острова Врангеля, всіяне наносною деревиною, серед якої часто можна зустріти дерев'яний посуд, виготовлений вихідцями сибірського або американського узбережжя, деякі із яких дуже давні, про що свідчить їх поважний вигляд. Ряд екземплярів забрали із собою, як реліквії, учасники експедиції [USS Rodgers]. Серед таких можна було розпізнати частини посудин та (інші) вироби, створені в умовах цивілізації, — ті, що або стали свідками якихось сумних історій, що супроводжувались уламками та людськими стражданнями, або ті, що просто були змиті з палуб якихось китобійних суден. Зараз важко сказати. Такого ж, приблизно, походження могла бути й частина великого рангоуту, схожого за окружністю, на верхню марса-рею Роджерса, що лежав на березі, неподалік від нашої гавані. На (уламкові) не було (ніякого допоміжного) знаку, який би міг розказати щось про колишнього власника, і він, мовчазний хранитель своєї історії, і досі лежить там, десь.»

Не погоджуюся із Гільдером хіба що в одному: частина того загадкового рангоуту зникла. Вона давно не лежить «там десь» в бухті *Роджерса*. Схожим чином, непомітно для істориків, щез «знак капітана Хупера», який мав би стояти неподалік від гирла *р. Кларк*, але його там немає. Зникла з місця події, а точніше перемістилася у просторі й часі, в колишній Ленінград, записка капітана Хупера, яка мала б залишатися, нехай у вигляді копії, на північно-східному узвишші о. *Геральда*. Загубилися, пропали й сани (із копією найпершої мапи острова), які капітан Беррі встановив «на вершині лівого із двох пагорбів, на північ від краю пісочної коси, що утворює вхід в гавань *Роджерса*», на о. *Врангеля*, і таке інше. Для того й була започаткована дана розвідка, аби відсвіжити знання, подивитися на події новими очима.

Подяки

Автор вдячний П. Гольдіну, який згодився надати вчасну консультацію і тим допоміг у приблизному розпізнаванні кістки кита, знайденої на косі Чичеріна(?). Велике спасибі І. Загороднюку — ініціатору якнайскорішого оприлюднення маловідомих матеріалів, зібраних вітчизняними науковцями у неблизьких експедиціях. Дистанційно, тепер вже у часі, дякую усім, хто допомагав на далеких островах і материк — виконувати далекі маршрути, жити у прихистках, збирати прямі та опитувальні дані: О. Комарову (м. Шмідта); Л. Сташкевичу, М. Стішову, В. Гасву, Н. Калмиковій, А. Луговцову, Ульяновькоту, В. Й. Павлову, С. Чайвину та ін. (о. Врангеля); співробітникам полярних станцій «Колючин» та «Бухта Роджерса»; Т. Грунт, В. Ганеліну та В. Шенталінському (Москва), В. Вінниченку (Уфа), І. Петухову (Алмати), О. Дубровіну, В. Барчуку (Київ).

References

- Akkuratov, V. 1984. *Lyod i Pepel*. Sovremennik, Moscow, 1–161. [Russian]
- Avdusin, D. 1989. *Fundamentals of archaeology: a textbook for university students majoring in 'History'*. Vyshaya Shkola, Moscow, 1–335. [Russian]
- Barr, W., R. Krause, P.-M. Pawlik. 2004. Chukchi Sea, Southern Ocean, Kara Sea: the polar voyages of Captain Eduard Dallmann, whaler, trader, explorer 1830–96. *Polar Record*, **40** (1): 1–18. [CrossRef](#)
- Bartlett R., R. Hale. 1916. *The Last Voyage of the Karluk: flagship of Vilhjalmar Stefansson's Canadian Arctic Expedition of 1913-16*. McLelland, Goodchild and Stewart. Toronto, 1–406. ([Internet Archive](#)) [CrossRef](#)
- Belov, M. 1977. *Po Sledam Polyarnykh Ekspeditsij*. Gidrometeoizdat, Leningrsd, 1–144. [Russian]
- Burykin, A., V. Solovar. 2017. *Studies on ethnography and folklore of the peoples of North-West Siberia, 2nd ed.* FORMAT, Tyumen, 1–380. [Russian]
- De Long, G., E. De Long. 1884. *The Voyage of the Jeannette: The Ship and Ice Journals of George W. De Long, Lieutenant-Commander U.S.N. and Commander of the Polar Expedition of 1879–1881*. Houghton, Mifflin and company, Boston, 1–490. ([HathiTrust](#)) [CrossRef](#)
- Dikov, N. 1969. *Ancient Fires of Kamchatka and Chukotka. 15 Thousand Years of History*. MKI, Magadan, 1–253. [Russian]
- Dikov, N. 1977. *Archaeological Monuments of Kamchatka, Chukotka and the Upper Reaches of the Kolyma: Asia Joining America in Ancient Time*. Nauka, Moscow, 1–395. [Russian]
- Dikov, N. 1979. *Ancient Cultures of North-East Asia: Asia at the Junction with America in Antiquity*. Nauka, Moscow, 1–350. [Russian]
- Dikov, N. 1988. The Earliest Sea Mammal Hunters of Wrangell Island. *Arctic Anthropology*, **25** (1): 80–93. [URL](#)
- Dikov, N. (ed.). 1989. *History of Chukotka from Ancient Times to Our Days*. Mysl, Moscow, 1–492. [Russian]
- Expedition of the USSR Academy of Sciences to Wrangel Island in 1938 year. 1958. ARAN Fund #564. *Inf. Syst. of the Russian Academy of Science Archives*. [Russian]
- Gilder, W. 1883. *Ice-pack and tundra an account of the search for the Jeannette and a sledge journey through Siberia*. Sampson Low, Marston, Searle & Rivington. London, 1–370. ([Internet Archive](#))
- Gogolev, A. 2005. North-East Asia in antiquity and in the Middle Ages: ethnic processes. *Science & Education*, **3** (39): 55–58. [Russian]
- Grekov, V. 1960. *Sketches from the History of Russian Geographical Research in 1725–1765 Years*. Academy of Sciences of the USSR, Moscow, 1–428. [Russian]
- Gromov, L. 1941. Remains of an ancient dwelling in Wrangel Island. *Problemy Arktiki*, **3**: 75–77. [Russian]
- Gromov L. 1957. Traces of ancient settlement in Wrangel Island. *Leopis Severa*. Moscow, **2**: 155–156. [Russian]
- Gromov, L. 1961. Wrangel Island. Magadan, 1–94. [Russian]
- Hecker, R. 1954. *Handbook of Palaeoecological Research*. Academy of Sciences of the USSR, Moscow, 1–37. [Russian]
- Hooper, C. 1884. *Report of the Cruise of the U.S. Revenue Steamer Thomas Corwin, in the Arctic Ocean, 1881 by United States. Revenue-Cutter Service*. Washington, Government Printing Office, 1–180. ([Internet Archive](#))
- Kon', U., I. Ponkratova. 2016. Scientific biography of academician N. N. Dikov. *Proceedings of the VIII International 'Students' Scientific Forum'*. [Russian] [URL](#)
- Kuznetsov, N. 2018. *Forgotten Heroes of the Arctic. People and Icebreakers. Volume 1*. Paulsen, Moscow, 1–256. ISBN 978-5-98797-201-4 [Russian]
- [Knight, L.] 1921. Mss-90-01-01-006. The Lorne Knight Diary, vol. 1. *Collating Wrangel Island: Inhabiting the 'Uninhabitable', 1900–1930 Wrangel Island*. US, Hannover, Dartmouth College: FromThePage, 1: 2. [URL](#)
- Lebedintsev, A. 2021. Discovery by N. N. Dikov of the Paleo-Eskimo site in Wrangel Island. *Bulletin of the North-East Science Center*, **3**: 102–116. [Russian] [CrossRef](#)
- Leontiev, V., K. Novikova. 1989. *Toponymic Dictionary of the North-East of the USSR*. MKI, Magadan, 1–456.
- Lindeman, M., W. Wolkenhauer. 1881. Wrangels-Land im Jahre 1866 durch Kapitän Dallmann besucht. *Deutsche Herausgegeben von der Geographischen Gesellschaft ii Bremen durch deren Vorstandsmitglieder. IV. Jahrgang. Neue Folge der Mittheilungen des früheren Vereins für die Deutsche Noddpolarfahrt*. BREMEN. Kommissions-Verlag von G. A. v. Halem. 54–57.
- Moll, T., P. Intlickay *et al.* 1957. Chukotka-Russian dictionary. Utchpedgiz, Leningrad, 1–197. [Russian]
- Menovshchikov, G. 1988. *Dictionary of Eskimo-Russian and Russian-Eskimo. Study guide. 2nd ed.* Prosveschenie, Leningrad, 1–134. [Russian]
- McKinlay, W. 1976. *Karluk: The Great Untold Story of Arctic Exploration*. Weidenfeld & Nicolson, London, 1–350.
- Minceev, A. 1946. *The Wrangel Island*. Izdatelstvo Glavsevmorputi, Moscow, Leningrad, 1–433. [Russian]
- Muir, J. 1917. *The Cruise of the Corwin; Journal of the Arctic Expedition of 1881 in Search of De Long and the Jeannette*. Ed. W. F. Bade. Houghton Mifflin Co. Boston, New York, 1–278. Library of Congress Call Number G720.M8. LCCN 17031765. ([Internet Archive](#))
- [n/a]. 1914. Map of the 1913 Arctic Ocean Hydrographic Expedition. Russian Hydrographic Service. Leningrad. [Wikimedia](#). [Russian] [URL](#)
- Niven, J. 2001. *The Ice Master*. Pan Books, London, 1–300. ISBN 0-330-39123-2.
- Nelson, E. 1918. *Wild Animals of North America, Intimate Studies of Big and Little Creatures of the Mammal Kingdom*. National Geogr. Society, Washington, 1–612. [CrossRef](#)
- Nordenskiöld, A. 1881. *The Voyage of the Vega round Asia and Europe: with a Historical Review of Previous Journeys Along the North Coast of the Old World*. Macmillan and Co, London, **1**: 1–530. **2**: 1–473. [CrossRef](#)
- Nuttall, M. (ed.). 2004. *Encyclopedia of the Arctic (1st ed.)*. Routledge, NY, 1–740. ([Google Book](#)) [CrossRef](#)
- Portenko, L. 1972. *Birds of the Chukchi Peninsula and Wrangel Island. Volume 1*. Nauka, Leningrad, 1–424. [Russian]
- Peterman, A. 1882. Die Wrangel -Insel und die Polarfahrten des Jahres 1881. *Dr. A. Petermann's Mittheilungen aus Justus Perthes Geographischer Anstalt*. Herausgegeben von Dr. E. Behm. Justus Perthes, Gotha, **28**: 4–14, 40.
- [Plenstner, F.] 1780. Izvestie o Chukotskom nose. *Mesjatseslov istoricheskij i geographicheskij...* Imperatorskaya Academia Nauk, Sanktpeterburg, 36–37, 143. [Old Russian]
- Pitulko, V. 1998. *Zhokhovskaya stojanka*. 'Dmitry Bulanin', St. Petersburg, 1–192. [Russian]
- Prydatko, V. 1993. Observations of spring bird migration near Kolyuchin Island in 1987 (Chukchi Sea). *Vestnik Zoologii*, **1**: 58–62. [Russian]
- Prydatko-Dolin, V. 2009. Rehabilitating Edward William Nelson name. *The Year of the Herald: naturalist's travel notes (manuscript)*. ArcticInUa Website, Kyiv, 1–118. [Russian] [URL](#)
- Prydatko-Dolin, V. 2021. Leonid Portenko (1896–1972) — world-famous naturalist, participant of expeditions to the Arctic and Far East. *Geo&Bio*, **21**: 35–57. [Ukrainian] [CrossRef](#)

- Remezov, S. 1701. Chertezh i shodstvo nalichje zemel' vsej Sibiri tobolskago goroda i vsech Rozhykh Gradov i Zhilisch i Stepi. List [23]. *Chertezhnaja khiga [uchinnaja] po ukazu Velikago Gosudarya Tsarya i Velikago Knuzia Petra Alekseevicha... V leto ot sozdani sveta 7209 ot Rozhdestva Christova. Genvarya v 1 den.* Tobolsk, 1–80. FSBI RSL Arch. No. 893 of Dec., 25 2019. [Old Russian]
- Rosse, I. 1883. The First Landing on Wrangel Island: With Some Remarks on the Northern Inhabitants. *Journal, American Geographical Society*, **15** (3): 1–20. [CrossRef](#)
- Sauer, M., J. Billings. 1802. *An Account of a Geographical and Astronomical Expedition to the Northern Parts of Russia...* London, 1–456. ([Internet Archive](#))
- Seemann, B. 1854. *Narrative of the Voyage of H.M.S. Herald, During the Years 1845–51, Under the Command of Captain Henry Kellett.* Reeve & Company, London, **2**: 1–340. ([Internet Archive](#))
- Shentalinsky, V. 1988. *Dom cheloveku i dikomy zverju.* Mysl, Moscow, 1–235. ISBN 5-244-00154-X. [Russian]
- Stefansson, V. 1925. *The adventure of Wrangel Island.* J. Cape LTD, London, 1–458. ([Internet Archive](#))
- Tein, T. 1983. *Tayna Chertova ovraga.* Magadan, 1–113. [Russian]
- The Stefansson Arctic mystery solved after eleven years. 1925. (Photographs by the International Newsreel.) *The Illustrated London News. July 11.* London, **4499** (167): 17.
- Troitskiy, V. 1981. The find of an 1881 note left by a U.S. expedition on Herald Island off northeast Siberia. *Polar Geography and Geology*, **5** (1): 1–5. [CrossRef](#)
- Urmina, I. 2018. Expedition for the mammoth to Wrangel Island: truth and fiction. *Pryroda*, **1**: 72–79. [Russian] [CrossRef](#)
- Ushakov, G. 1982. *The Blizzards' Island.* Magadan, 1–239. IB 00375. [Russian]
- Volnov, D., V. Dibner, B. H. Egizarov *et al.* 1970. General geological map of the islands of the Soviet Arctic and the islands of the adjacent part of the continent. *Geology of the USSR. Volume XXVI. Islands of the Soviet Arctic. Geological description.* Nedra, Moscow, 552. [Russian]
- Vrangelia (Vrangelia Ostrov). 2024. IPCC 6th Assessment Report Sea Level Projections. *NASA Sea Level Change Portal.* URL
- Waldt, N., J. Arthur (eds). 2014. *USS Rodgers – June to November 1881. Log Books of the US Navy,* 1–60. NavalHistory.net. URL
- Washington, J. 1850. *Eskimaux and English Vocabulary, for the Use of the Arctic Expeditions.* John Murray, London, 1–160.
- Wrangel, F. 1841 *a–b. Puteshestvie po severnym beregam Sibiri i po Ledovitomu Moryu, sovershennoe, v 1820, 1821, 1822, 1823 i 1824 godakh...* Typographia Borodina, St. Petersburg, Vol. 1: 1–360; Vol. 2: 1–350. [Russian]
- Zagorodniuk, I. 2023. The way of the Silver Age zoologist: practices of field work, capturing and collecting material. *Geo&Bio*, **25**: 3–31. [Ukrainian] [CrossRef](#)